

OUDE RHENEN



ZEVENENTWINTIGSTE JAARGANG

MEI 2008

NO. 2

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

Voorzitter : dr. H.P. Deys, Rhenen, tel. 0317-612812
Secretaris : W.H. Strous, Bruine Engseweg 25,
3911 CJ Rhenen, tel. 0317-614067
Penningmeester : L.E.G. Bultje – van Dillen, Wageningen
Postbank 1211163, tel. 0317-472129
Logistiek, Ledenwerving en PR : H.B. Gieszen ing., Bruine Engseweg 40
3911 CL Rhenen, tel. 0317-616076
Leden : H.E. Dekhuijzen, Rhenen, tel. 0317-612653
J.M.D. Doorman, Rhenen, tel. 0317-613279
dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
Website: : www.oudrhenen.nl

Redactiecommissie Oud Rhenen:

Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067

Inleveren kopij: Bruine Engseweg 25, 3911 CJ Rhenen

ISSN-1384-3338

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na schriftelijke, voorafgaande toestemming van de redactie.

Op de omslag het oudst bekende zegel van de stad Rhenen uit mei 1258, aanwezig in het Archief van de Ridderlijke Duitse Orde - Balije van Utrecht 1200-1811, inv. nr. 1440, doorsnede 7½ cm.

Randschrift: SIGILUM . BURGENSIIUM . DE . RENE

Aan dit zegel ontleent de gemeente Rhenen haar claim op (tenminste) 750 jaar stadsrechten in 2008.

O U D R H E N E N

Tijdschrift voor de Historie van Rhenen

uitgegeven door de

Historische Vereniging

Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

zeventwintigste jaargang

mei 2008

no. 2

Inhoudsopgave

Verdwenen spiekers en hooibergen.

Hens Dekker blz. 5

Sigillum Ecclesiae Rhenensis II. Een uniek en bijzonder
Hervormd kerkzegel.

Willem H. Strous blz. 20

Markegronden in Rhenen. Betekenis van het woord mark.

G.H. van Rooijen blz. 22

Oorlogsdagboek Rhenen, 4 september - 19 oktober 1944.

Wim Dijkstra blz. 30

Het gezicht op Rhenen.

Hendrik Jan Wolter, Nescio en de Curenatoren in de kunst.

Jaap Harskamp blz. 37

Zegel van de Cunerakerk te Rhenen.

Ad J. de Jong blz. 47

Nabranders op het dialectboek.

J.P. Menting en Ad J. de Jong blz. 53

Verdwenen spiekers en hooibergen

Hens Dekker

Spiekers en hooibergen hebben vele eeuwen als bergplaats van graan, hooi, stro en andere landbouwgewassen gediend. Bij de meeste boerderijen in onze regio stonden één of meer hooibergen, maar deze zijn in de jaren na de Tweede Wereldoorlog geleidelijk voor een groot deel afgebrand, vervallen en gesloopt. Met de spiekers was dit al veel eerder het geval. Mij is slechts één afbeelding van een spieker in Rhenen en omgeving bekend, terwijl er met zekerheid meerdere hebben gestaan. Hoewel, net als boerderijen, hooibergen vaak beeldbepalend in het agrarische landschap zijn, heeft in Rhenen geen enkele de beschermde status van monument bereikt. De traditionele berg met eikenhouten roeden en een op het oog eenvoudige, maar in werkelijkheid vernuftige rieten kapconstructie, komt in onze gemeente niet meer voor. Helaas is daarmee ook een stuk agrarische cultuur verdwenen. Wat rest zijn enige later ontwikkelde en minder in het oog springende schuurbergen en omgevormde of zelfs nieuw opgetrokken “landschapsmeubels”, die slechts van uit de verte aan de voorheen markante hooibergen doen denken.



Prattenburg was oorspronkelijk een al in 1385 vermelde boerderij. Op een prent uit 1726 staat een hooiberg erbij afgebeeld. Daarbij in de buurt woonden in de vorige eeuw de keuterboertjes de gebroeders Bosch, waarvan Johannes (links op deze foto van Jac. Gazenbeek) bekendheid genoot als “Hannes Hu”. Achter het woonhuis zien we twee hooibergjes. Alles is in de jaren zestig gesloopt, het lot van veel hooibergen in de gemeente Rhenen.

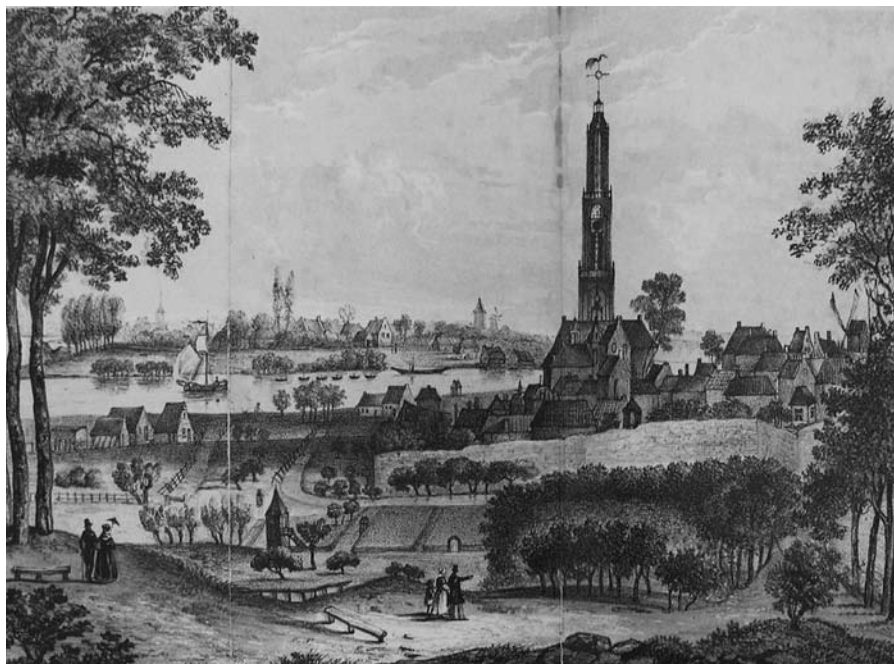
Spiekers

De oorspronkelijke spieker bestond uit ingegraven palen waarop een verhoogde tasvloer was aangebracht. Hierop kon de graanvoorraad vrij van optrekkend vocht worden opgeslagen. De palen werden vaak voorzien van kragen, om te voorkomen dat muizen en ratten bij het voedsel konden komen. Een dak van stro of riet beschermde de voorraad tegen neerslag. Op het erf bij veel boerderijen van vóór onze jaartelling, stonden één of meer spiekers. Het zoeken naar overblijfselen is zoiets als het zoeken naar een speld in een hooiberg. Toen in 1998 een begin gemaakt werd met het plan De Horst in Achterberg, werden daar de zes paalsporen van een spieker uit de IJzertijd (circa 750 v.C.- 0) gevonden. Bij een opgraving op Remmerden in 2005, in verband met uitbreiding van het industrieterrein, zijn ook wat sporen van een prehistorische spieker aangetroffen. En in 2006 zijn bij de nieuwbouwwijk Het Bosje in Elst paalsporen van kleine spiekers in de buurt van de omtrekken van een boerderij bloot gelegd. Daarvan zijn een plattegrond en foto's gemaakt, voordat een weg over het gebied werd aangelegd. Veel is er niet op zo'n afbeelding te zien. Slechts wat vlekken die de plaats aangeven waar de palen van ook in dit geval uit de IJzertijd daterende spiekers hebben gestaan. In onder andere het Archeon in Alphen aan de Rijn, heeft men naar aanleiding van bodemsporen spiekers, zoals die er voor onze jaartelling hebben gestaan, gereconstrueerd.



Een spieker die zo uit de IJzertijd afkomstig lijkt te zijn. De foto is echter in 2006 door Jakko van Ingen in het Dogon gebied in Mali gemaakt. We zien een op rotsblokken gebouwde spieker, met wanden die met leem zijn afgewerkt.

De prehistorische spiekers waren gemaakt van hout en stro of riet. Later begon men ook keien en leem en vanaf de 13e eeuw ook baksteen toe te passen. De oorspronkelijk primitieve opslagplaatsen dienden uit tot bouwwerken om niet alleen het kostbare graan in te bewaren, maar die ook als toevluchtsoord werden gebruikt en uiteindelijk zelfs als woonruimte dienst deden. Spieker of spijker is vooral in Oost-Nederland in enige boerderij- en straatnamen en ook in onze regio in familienamen terug te vinden. Het woord spieker (in het Duits “Speicher”), vindt zijn oorsprong in het Latijn; het is afkomstig van “spica” wat “korenaar” betekent. Waarschijnlijk zijn monniken de naamgever van de opslagplaats voor het door tiendplichtige boeren opgebrachte graan. Spieker is een nu algemeen gebruikt woord, maar we vinden ook andere schrijfwijzen zoals spiker, spijker en spycker. Tot in de 14e eeuw lieten eigenaren van grond de pacht vrijwel uitsluitend “in natura” afdragen. Ook belastingen zoals “tienden”, dat is een tiende deel van bijvoorbeeld de graanoogst, werden geïnd zonder dat er geld aan te pas kwam. Op de duur moest dat wel als omslachtig worden beschouwd, vooral als de ingeleverde goederen te veel op één plaats werden geconcentreerd. De vaak buiten de



De enige mij bekende afbeelding van een spieker in Rhenen. Op een detail van een litho die G.C. Haakman in 1847 in zijn boek “Rhenen en Omstreken” liet opnemen, kijken we vanuit het oosten op de stad. In het gebouwtje kon graan, beschermd tegen vocht, ongedierte en dieven, bewaard worden.

stadspoorten, midden in het landschap, dicht bij het bouwland gelegen spiekers, waren eerst nog bescheiden van afmetingen, maar ze dienden steeds groter te worden en tevens tegen het dievengilde bescherming te bieden. Daarom werden ze versterkt en sommige zelfs met een gracht omringd. Bij onraad kon men zich op zo'n spieker terugtrekken. Het was toen nog een kleine stap naar comfortabele, permanente bewoning, waar men zich bovendien veilig achtte.

Op de grens van Utrecht en Gelderland stond op een perceel, gelegen in de hoek tussen de wegen de Nude en de Zijdvang, een boerderij met de naam Spijkerskamp. Bij de oorlogshandelingen in 1940 is deze verwoest en nu is er geen spoor meer van te bekennen. Dit zou de oudste hofstede in de Nude, de streek tussen Grebbe en Wageningen, zijn geweest. Helaas is er geen afbeelding van bekend. Daar heeft blijkbaar al in het jaar 1201 een spieker gestaan die verscheidene keren als vergaderruimte en misschien ook als woning heeft dienst gedaan. De benedenverdieping of aanbouw verschafte daarvoor kennelijk voldoende ruimte, terwijl het graan op de zolder werd opgeslagen.

Spiekers zijn wel vaker voor vergaderingen gebruikt. Bekend is dat in Rolde de typisch Drentse rechtszittingen in een spieker hebben plaats gevonden. Op 22 januari van het jaar 1201 kwamen afgevaardigden van het bisdom Utrecht en het hertogdom Gelre in de Spijkerskamp bij elkaar om op deze min of meer neutrale plaats te proberen een geschil uit de wereld te helpen. Ook in de eeuwen daarna werd verscheidene malen in de Spijkerskamp onderhandeld over zaken die men toentertijd nogal eens met het zwaard trachtte te beslechten, de laatste keer in het jaar 1511. Het is weinig bekend dat meer dan acht eeuwen na de eerste Spijkerskampmeeting, de bevelhebber van het Canadese Legerkorps C. Foulkes en de Duitse generaal J. Blaskowitz ook daar in de buurt bij elkaar kwamen om de capitulatie van het Duitse leger in Nederland te bekrachtigen. Nadat hierover op 5 mei 1945 was onderhandeld in hotel De Wereld, vond de volgende dag onderteekening plaats in een verlaten, kapotgeschoten boerderij ergens in de Nude..

Bij één van de vroegere conflicten was een andere spieker betrokken. In 1550 legt de ongeveer 73 jaar oude Gheertruyt Anthonis Vreysendochter, Henrickx weduwe van Dordrecht, daarover een verklaring af: *als dat sij in haer ionghen dagen ghewoent heeft opdie Spiker boven die sluijse van der Grebbe met Jan van Ballioen, daer optie tijt Capitayen op was Jan Vermuyde van des biscops wegen, die welcke daer off gevluht was en daer inductie vanden zelighe bischop Davids optie tijt residerende opt Huijs ter Horst weer op die voorsz Spijker gecomen is metten Capitayn voorsz ende meer andere knechten en onlanx daer na sijn die Geldersche gecomen en hebben die voorsz Spijker inghenomen en gebrant met thuijs van Levendaell en anderen daer omtrent.* Onduidelijk is waar precies deze spieker heeft gestaan. Misschien in de buurt van Heimerstein (*boven die sluijse*) De naam Heimerstein



De Treppen-speicher Westergellersen bij Lüneburg in Duitsland. Het gebouwtje doet denken aan de spieker op de litho van Haakman (zie afb. 3), hoewel afmetingen en gebruikte materialen verschillen.

Spijkerkwartier. Net als in Arnhem hebben we ook in Rhenen de naam van een weg, en een daarvan afgeleide veldnaam, aan een spieker te danken.

Jonkheer W.A. Beelaerts van Blokland, rentenier en bewoner van Remmerstein, verkocht in 1824 eikenhakhout en sparren-snoeisels afkomstig van de Spijkerlaan. We kunnen slechts gissen waar precies deze laan gelegen heeft. Wel duidt de naam

op de aanwezigheid van een spieker en inderdaad wordt in 1917 bij de verkoop van Remmerstein ook een spieker vermeld als “een gebouw met een extra goede kelder”. Hieruit mag worden afgeleid dat het ook in dit geval om een meer dan eenvoudige graanberging gaat, maar de spieker is verdwenen en niet bekend is waar precies deze heeft gestaan. De bewijzen, dat er in Rhenen meerdere spiekers zijn geweest, zijn slechts fragmentarisch in de archieven te vinden. In 1686 procedeert Aelbert Steck, eigenaar van het goed *Stuyvenes met spijcker en duijvenhuijs*, tegen zijn pachter Willem Adriaansz. Doornebal over de hoogte van de huur. Over Stuyvenes later in dit artikel meer. De enige mij bekende afbeelding van wat zeer waarschijnlijk een spieker was, treffen we aan op een tekening van Haakman uit 1847. We zien daarop een buiten de Bergpoort staand torentje met trap. Om op die plaats een uitkijktoren neer te zetten heeft weinig zin; waarschijnlijker is dat het gebouwtje met de opslag van de in de omgeving geteeld graan te maken had. Dit kon op de bovenste verdieping bewaard worden zonder dat vocht of ongedierte er vat op hadden. Zeker als de trap werd weggehaald, zal het ook voor dieven niet gemakkelijk zijn geweest om er binnen te komen. Vooral in Duitsland hebben meerdere van deze “Treppenspeicher” gestaan en een enkele is nog niet afgebroken. Dat geldt helaas niet voor de door Haakman afgebeelde spieker. Gelukkig zijn er in de oostelijke provincies van ons land, wel een aantal spiekers voor het nageslacht behouden. Niet alleen in Europese landen als Portugal maar ook in de tropen zijn spiekers nog in allerlei vormen te bewonderen.

Hooibergen

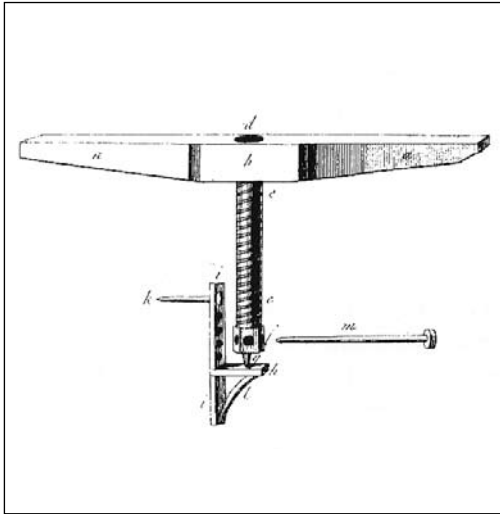
Hooiberg is een algemeen gebruikte naam voor een opslagplaats van niet alleen hooi, maar ook van andere landbouwproducten zoals haver, ongedorst koren en stro. De namen van de in onze omgeving voorkomende twee hooibergtypen, de kapberg en de schuurberg, zijn daarom eigenlijk beter gekozen. De tasvloer van de laatste werd twee tot drie meter verhoogd en naar de zijkanten toe uitgebreid waardoor ruimte voor berging van wagens, gereedschap en vee ontstond. Daarnaast dienden zogenaamde hooi- en stromijten vele eeuwen als tijdelijke opslagplaats. Een zorgvuldig opgetaste grote hoop hooi of koren werd aan de bovenkant enigszins afgeschermd



Drie vierroeden hooibergen met rieten kap zoals deze bij de boerderij De Palmheg van de familie Elenbaas aan de Cuneraweg hebben gestaan. Deze zijn in de Tweede Wereldoorlog verwoest. (Collectie J. Elenbaas)

tegen weersinvloeden door stro of riet. Deze meest simpele vorm van voorraadvoorming en bewaring, heeft tot kort na de Tweede Wereldoorlog dienst gedaan. Het betere alternatief, een langs ten minste één eikenhouten paal in hoogte verstelbare kap, werd al in een rekening van de jaren 1345 en 1346 van de grafelijkheid Holland vermeld. Het was mogelijk een Nederlandse vinding, in de eenvoudigste vorm een soort paraplu van een ingegraven stevige paal, de roede genaamd, waarlangs de kap afhankelijk van de hoeveelheid hooi op een hoogte even daarboven vastgezet kon worden. Overigens is dit type in Rhenen niet aangetroffen. Laatmiddeleeuwse stadsplattegronden en landmeterskaarten laten schematisch meestal bergen met vier roeden zien, in onze gemeente het meest gangbare type. Maar enige andere van de vele bouwvormen kwamen hier ook voor, bijvoorbeeld markante vijf- en zesroedige bergen, waar schilders nogal eens door geïnspireerd zijn om er een afbeelding van te maken.. De kapvorm en ophanging van de Rhenense hooiberg komt overeen met die in de rest van midden- en West-Nederland. Die in het oosten van ons land zijn anders geconstrueerd.

De klassieke hooiberg had één tot zes eikenhouten roeden die ongeveer twee meter waren ingegraven. Ter bescherming tegen optrekkend vocht werd een laag van takkenbossen op de grond gelegd, waar het hooi of graan werd opgetast. Egels, bunzings, wezels en knaagdieren vonden tussen het hout hun schuilplaats. Katten kregen in het



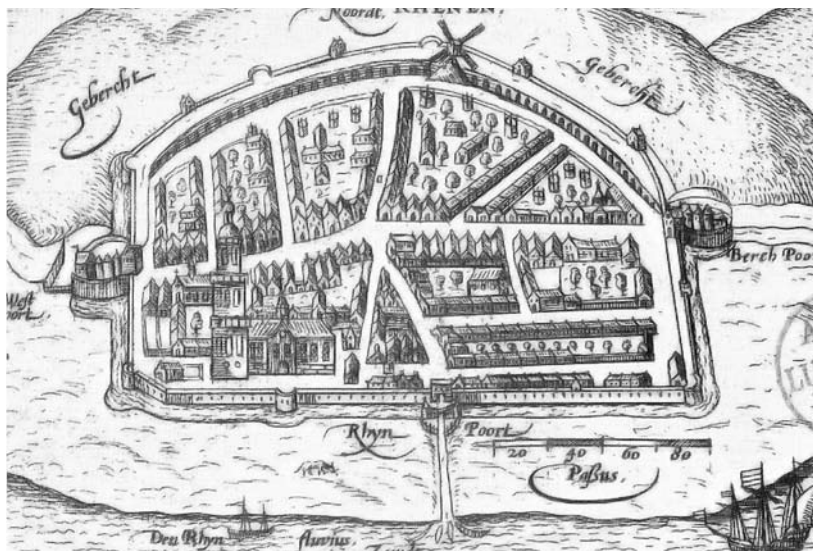
Een bergvijzel of bergwaag, zoals hierbij afgebeeld, werd gebruikt om de kap hoek voor hoek omhoog of omlaag te draaien. De roeden waren voorzien van gaten, meestal een voet uit elkaar. De zogenaamde stoel werd met de pin in een gat van de roede gestoken. Hierop werd het houten rondsel met horizontale waag onder een hoek van de kap geplaatst. Deze kon dan naar believen omhoog of omlaag gevijzeld worden en met een losse pin in een gat van de roede worden vastgezet. Zo kreeg elke hoek zijn beurt. Het vereiste wel dat de constructie van de kap zo veel mogelijk flexibel was uitgevoerd om wringen van hoekbalken met de roeden te voorkomen.

hooi hun jongen en vogels, zoals het winterkoninkje, maakten hun nesten onder de rieten kap. Ook de mens maakte op alternatieve manieren gebruik van de hooiberg. Kinderen deden in en rond de hooibergen verstoppertje. Verliefde paartjes konden zich na wat klimwerk buiten ieders gezichtsveld afzonderen. Landlopers schuilden in de hooiberg tegen regen en sneeuw en brachten er de nacht in door. In roerige tijden werden voedsel, wapens en onderduikers in het hooi verborgen

Tot circa 1877 stonden er nog nauwelijks huizen buiten de stadsmuren van Rhenen. Ook de boerderijen stonden in de stad, met in de buurt de hooibergen. Het hooi werd van de weilanden in de uiterwaarden met paard en wagen opgehaald en via een der poorten de stad binnengebracht. Een bijzonder stukje geschiedenis bevestigt deze gang van zaken. Ene Jacob Tuck, een in Gelre geboren welgestelde landbouwer, pleegde in 1527 verraad met gebruik van een boeren wagen. Hij stond goed bekend in Rhenen en kreeg zonder problemen toestemming om in een tijd van dreiging vanuit het oosten, stro voor het vee naar zijn stadsboerderij te brengen. Utrecht (Het Sticht) en Gelre waren weer eens met elkaar in conflict. Jacob reed een met opzet te hoog opgetaste wagen de stad binnen. Geheel volgens plan bleef de wagen in de Bergpoort steken waardoor de poort niet gesloten kon worden, wat in hinderlaag liggende Gelderse soldaten, van de eerder genoemde hertog Karel, de gelegenheid gaf om langs de wagen de stad binnen te dringen. Daarbij werden twee burgers gedood en de stad moest zich overgeven. Jac. van Veenendaal heeft over het voorval met deze Gelders gezinde "stroman" een door Kluitman uitgegeven spannend jongensboek geschreven, "De sleutel van het Sticht". Rhenen kan inderdaad als

zodanig beschouwd worden omdat de stad eeuwen lang vanuit het zuidoosten al of niet toegang verschaft tot de provincie Utrecht. Troye had z'n paard, Breda z'n turfschip en Rhenen dus z'n strowagen. Lochem werd ook bijna tuk genomen met een hooiwagen. Gelukkig werden daar in 1590 de in het hooi verborgen Spaanse soldaten ontdekt voordat de wagen de stadspoort kon passeren.

Op een afbeelding uit circa 1600 is een cluster van elf hooibergen in het noordelijk deel van Rhenen te zien. De stadsboerderijen laten zich moeilijk van de gewone woonhuizen onderscheiden. Hoewel de inwoners wel wat gewend waren, blijkt toch dat de met het houden van vee gepaard gaande stank soms de grens van wat acceptabel was kon overschrijden. We lezen in de *Amerongsche Courant* van 12 augustus 1884 dat agent Pluut in Rhenen proces-verbaal tegen ene M.S. opmaakt wegens het overdag op straat uitmesten van een stal, "welks tamelijk vloeibare inhoud de reukorganen der voorbijgangers en bureu op eenen minder aangename wijze aandoet". Toen de stadsmuren geen dienst meer deden en werden afgebroken betekende dat ook het einde van de boerderijen en daarmee ook van hooibergen in de stad. Boeren vestigden zich vanaf circa 1850 meer en meer in de nabijheid van hun gebruiksgrond, de weilanden en de akkers. De laatste stadsboerderijen zijn kort na de Tweede Wereldoorlog uit het oude centrum verdwenen.



De stadsboerderijen stonden voornamelijk in het noorden van Rhenen zoals op deze afbeelding uit circa 1600 is te zien. Niet ver van de walmolen zijn elf hooibergen ingetekend. Tekening nummer 93 in het Jubileumboek, geeft ons een beeld van hoe zo'n hooiberg er omstreeks 1625 uitzag. Op het oog weinig verschil met driehonderd jaar later gebouwde hooibergen.

Vermoedelijk was voor de vestiging van boerderijen het noordelijk deel van de stad gekozen, met het oog op de 's zomers heersende zuidelijke of westelijke wind; in verband met brandgevaar had men liever niet dat hooibergen verspreid in de stad werden opgericht. In het oosten van Nederland zijn hooibergen nogal eens uit de steden verbannen. Ze werden dan gezamenlijk op een perceel in het buitengebied geplaatst.

De walmolen van Rhenen was vlakbij de boerderijen gebouwd, wat het gemak diende voor zover het opgeslagen te malen graan betrof. De weilanden in Achterberg en de uiterwaarden bij Elst leverden in die tijd ongetwijfeld voldoende hooi op om dat ook daar in hooibergen bij de boerderijen op te slaan. Daarvan zijn geen oude afbeeldingen bekend. Wel uit de tijd dat de fotografie in opkomst was, zo rond het begin van de vorige eeuw. Vanaf ongeveer 1625 vond in Elst en Rhenen een verschuiving plaats van de verbouw van graan naar de teelt van tabak. Tegen de zuidelijke helling van de Utrechtse Heuvelrug verschenen overal de tabaksschuren en dat ging als het ware ten koste van het aantal hooibergen. Daarom zijn foto's met hooibergen in Elst en Rhenen relatief schaars, terwijl er van Achterberg tientallen bekend zijn. Daar vond in 1915 een ongeluk plaats dat aan de voerman A. van de Scheur het leven kostte. Hij viel van de hooiwagen en kwam daardoor te overlijden.

Na de Tweede Wereldoorlog werden in Rhenen meest kapbergen met dichtgezette wanden en schuurbergen gebouwd. De twee of drie houten roeden werden vervangen



De boerderij van Teunis van de Scheur aan de Houweg in Elst was door tabaksland omgeven. Erachter zien we eerst een tweeroedige schuurberg bedekt met golfplaten en dan twee klassieke vierroedige hooibergen met rieten kap. (Collectie G. v.d. Scheur).



Achter de door het Utrechts Landschap verworven boerderij van Van Hattem aan de Boslandweg hebben twee hooibergen gestaan waarvan we de restanten zien die waarschijnlijk verwijderd zullen worden. Zo is het veel hooibergen vergaan.

door meer duurzame stalen of betonnen exemplaren en de kap werd meestal voorzien van een schild- of zadeldak met verzinkte golfplaten. Ook werden wel uitgerolde en in teer gezette jerrycans als dak gebruikt. Aan de voet van elke roede werd een lier aangebracht, met een kabel over een katrol op de top van de roede waarmee men de kap kon laten stijgen of dalen. Het in Rhenen meest voorkomende type had drie roeden, terwijl het schuurkapgedeelte dan een zeskant als plattegrond had.

De klassieke hooiberg met de tasvloer vanaf de grond is geheel uit Rhenen verdwenen. Enige bergen zijn in vlammen opgegaan door het spelen van de jeugd met lucifers en door blikseminslag of hooibroei. Als hooi niet kurkdroog wordt binnengehaald, kan de temperatuur binnen in de berg tot boven het ontvlampunt oplopen. In augustus 1947 waarschuwde de burgemeester van Rhenen via een bericht in *De Grebbepost* tegen hooibroei met de opmerking dat, gebaseerd op artikel 158 van het wetboek van strafrecht, straf hem bedreigt, wiens schuld aan brand is aan te wijzen.

De behoefte aan een rokertje kan ook de aanleiding zijn tot het verdwijnen van een hooiberg. Volgens de *Amerongsche Courant* van 1 november 1899 brandde een hooiberg van de heer Lammers in Rhenen tot de grond toe af, omdat een jongen in de nabijheid een sigaret opstak. Andere bergen zijn gesloopt omdat zich voor hooiopslag alternatieven aandienen. Hooi werd tot balen geperst die in moderne veldschuren werden opgeslagen. Op veel boerenerven verschenen silo's waarin gras doordrenkt met melasse werd ingekuuld. Daarna kwamen de brood(vormige)kuilen waarin het vers gemaaide gras onder landbouwplastic, met daarop autobanden om meer stabiliteit te verkrijgen, werd opgeslagen.

De laatste jaren zien we in het landschap steeds meer de machinaal in folie gewikkelde balen verschijnen. De redenen achter deze trends zijn dat het veldwerk wordt beperkt, de afhankelijkheid van droog weer wordt verminderd en bovendien, dat de melkopbrengst, van het luchtdicht verpakte gras ten opzichte van het droge hooi, groter is. Een bijkomend voordeel is dat het gras nu drie of vier keer per jaar kan worden gemaaid in plaats van vroeger twee keer. Men hoeft namelijk niet tot de warme zomermaanden te wachten om het hooi voldoende gedroogd binnen te kunnen halen.

Het is te begrijpen dat hooibergen vaak niet meer passen bij een goede bedrijfsvoering door boeren en daarom het loodje moeten leggen. De minst noodzakelijke bouwwerken worden doorgaans het eerste gesloopt. Maar ook de bij de door Het Utrechts Landschap gekochte boerderij van Van Hattem aan de Boslandweg staande restanten van een vierroedige en een tweeroedige hooiberg zullen waarschijnlijk dit lot ondergaan. De kans dat restauratie zal plaatsvinden is erg klein.

In de tuin achter de woning aan Rijksstraatweg nummer 22 naast de kerk in Elst, waar Mies Bouman woont, staat een exemplaar dat lijkt op een traditionele kleine hooiberg. Deze is echter in de jaren negentig naar een hoger en dus droger deel van de achtertuin verplaatst, waarbij de rieten kap op de houten roeden op enige afstand van de hoeken is vastgezet. Zo is een fraai prieel ontstaan. Meerdere schuurbergen in onze gemeente zijn eveneens aangepast ten behoeve van andere functies dan de opslag van hooi; van speelplaats voor kinderen tot kantoor of garage voor machines en auto's. Tot bewoning, zoals met de spiekers het geval was, hebben hooibergen het niet gebracht. Een enkele van het dozijn in Rhenen overgebleven schuurbergen wordt nog wel gebruikt waarvoor deze ooit waren bestemd, bijvoorbeeld als bewaarplaats van hooi voor de paarden. Je ziet de laatste jaren ook wel dat hooibergachtige nieuwe bouwsels worden opgetrokken, wat duidt op een hang naar het verleden. Het werk van landelijk bekende beeldende kunstenaars en veel in Rhenen verblijvende schilders als Rodenburg, Zandleven en Ditta van den Bosch houdt de herinnering aan kapbergen in onze omgeving levend.



Het schilderij dat Ditta van de Bosch van een boerderij met hooiberg in Achterberg maakte, maar waarvan niet bekend is waar deze heeft gestaan. (Collectie museum Het Rondeel)

Veronderstellingen

In een rekening van 1345 is voor het eerst melding gemaakt van een hooiberg met verstelbare kap. Er zijn echter aanwijzingen dat het type met vaste kap al ver voor onze jaartelling voorkwam. Als paalsporen worden gevonden zal het daarom in bepaalde gevallen moeilijk zijn om vast te stellen of het om een kleinere hooiberg of een grotere spieker gaat. Beiden kwamen met verschillende afmetingen en aantal palen voor. De indruk bestaat dat bij het vinden van paalsporen nogal snel aan een spieker en niet aan een hooiberg wordt gedacht. Veronderstellingen voor het één of ander kunnen vaak niet op feiten worden gebaseerd.

Dat geldt ook voor woontorens; zijn deze als zodanig gebouwd of ligt er een spieker aan ten grondslag?

Uit de vergaarde gegevens blijkt dat de eenvoudige spieker uit de IJzertijd ter bescherming van het kostbare graan in de Middeleeuwen in een aantal gevallen via een vluchttoren is geëvolueerd tot een woonhuis of zelfs een kasteel, wat met hooibergen niet het geval is geweest. De overheid heeft aan het einde van het intensieve gebruik van hooibergen in de vorige eeuw, door regelgeving verhinderd dat deze na verbouwing eveneens voor bewoning konden worden gebruikt. In de gemeente Rhenen staan nog een dozijn relatief moderne schuurbergen; van



Op deze foto van Ramspek lijkt de hooiberg al bijna uit beeld te zijn verdwenen. De opname is door Ramspek gemaakt in het begin van de vorige eeuw bij boer Thomas van der Meijden. Zijn boerderij De Kampjes stond tegenover de plaats waar de Noordelijke Meentsteeg op wat nu de Veenweg heet uitmondt. (Collectie museum Het Rondeel)

oude kapbergen is helaas geen spoor meer te bekennen. Dit lijkt ook met de in dit artikel genoemde spiekers het geval te zijn. De spiekers die bij hofstedes aan de Cuneraweg hebben gestaan, blijken volgens de korte beschrijvingen meer dan eenvoudige opslagplaatsen te zijn geweest. De ver van de bescherming biedende stad Rhenen wonende boeren moesten zichzelf zien te redden tegen plunderingen vanuit Gelre. Zouden enige van de adellijke huizen als Heimerstein, Levendaal, Stuyvenes, Remmerstein en Prattenburg en ook de boerderij met versterkt deel bij de Westmolen (later is daar het inmiddels ook alweer verdwenen Teldershuis gebouwd) in het prille begin van hun bestaan als spieker in de zin van een tijdelijke wijkplaats hebben gefungeerd? We kunnen met zekerheid stellen dat in het centrale deel en oosten van ons land vanaf het einde van de 12e eeuw torenvormige kastelen zijn ontstaan als eigenlijk meer uit de kluiten gewassen boerenbedrijven. Het waren meestal vierkante torens met een kelder, twee verdiepingen en een zolder. Deze vaak omgrachte bouwsels werden slechts op momenten van gevaar bewoond. Uit de woontorens, ook donjons genoemd,

ontstonden later door bijbouw nogal eens omvangrijke kastelen. Merkwaardig is dat veel in Nederland en Duitsland bekende spiekers, een treffende gelijkenis met genoemde woontorens vertonen. Dit is ook met de donjon van Stuyvenes het geval. Het lijkt wel of de toren is ingekort en een plattere dakvorm heeft gekregen. Toch doet deze denken aan spiekers in ondermeer Warnsveld, Voorst en Wamel. Hiervan zijn prenten gemaakt waarop we bijna identieke, hoog opgetrokken vierkante gebouwen zien. In Brakel staat een robuust uitzierend oud huis dat nog de naam Het Spijker draagt. Zou de in 1686 genoemde spieker van Stuyvenes een voorloper van de nog bestaande donjon kunnen zijn of zou daarmee het tot monument verklaarde gebouw zelf bedoeld zijn? Dan zou deze de herinnering aan duizenden jaren aanwezigheid van spiekers in Rhenen levend houden.

Bronnen:

Bieleman, J., 'Kapbergen en Hooibergen', in: *Jaarboek Openluchtmuseum*, Arnhem 1996

Boerkoel, G.A.A., *De spiekers in oostelijk Gelderland*, Berkel en Rodenrijs 1972

Eggert, A en Schepers, J., *Spieker, "Bauernburgen"*, Kemenaden, Münster 1985

Klijn, E.M.Ch.F., *Ratten, muizen en mensen*, Arnhem 1971

Harenberg, J. en Schellart, A.I.J.M., *Spijkers zoeken*, Amsterdam 1964

Hekker, R.C., *Korenspiekers in Oost-Nederland*, 's Gravenhage 1962

Itersen, W. van, 'Dagvaarten op Spijkerskamp in de Nude', in: *Flehite*, Amersfoort 1966

Jans, E., *Korenspiekers in Oost-Nederland*, Enschede 2001

Jurgens, S.M., *Alles over hooibergen*, Blaricum 2007

Manen, D. van, *Aanzienlijk vlek in 't Stichtse*, Veenendaal 2000

Rietveld, A.L.N., *Oud-Wageningen no.14*, 1986

Roekel, G.L. van, *Spiekers en Bakovens*, Doetinchem 1978

Slichtenhorst, A. van, *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden*, Utrecht 1772

Virtueel museum over hooi en hooibergen www.hooiberg.info

Artikelen in de *Amerongsche Courant*, *De Gelderlander*, *Landleven en Heemschut*

Informatie, ontvangen van H.P. Deys, A.J. van Drunen, J. Elenbaas, J.Harenberg,

B. Huiskes, J.C. van Ingen, G.H. van Rooijen en G. van der Scheur

Sigillum Ecclesiae Rhenensis II

Een uniek en bijzonder Hervormd kerkzegel.

Willem H. Strous

In april j.l. heb ik een dag doorgebracht in de bibliotheek van het Landelijk Dienstencentrum van de Protestantse kerk in Nederland (PKN) te Utrecht. De zegelcollectie die door schimmel was aangetast en daardoor vorig jaar niet ter inzage gegeven kon worden was, na bestraling, schimmelvrij teruggekeerd in het PKN-archief in Utrecht. De collectie zit in 22 archiefdozen en wacht nu op bewerking.

Vooruitlopend op een goede inventarisatie heb ik de inhoud van alle 22 dozen doorgebladerd op zoek naar het zegel van de hervormde gemeente te Rhenen dat al vóór 1818, ‘sinds onheuglijke tijden’, gebruikt zou zijn. Korporaal maakte in zijn *Als een liele onder de doornen* melding van een vondst uit 1767.



Hervormd kerkzegel van Rhenen met de granaatappel.
(foto Willem H. Strous, Rhenen)

Ik kwam alle bekende collecties tegen die in de loop der jaren in het bezit kwamen van de huidige PKN: Laurillard, Kerkwijk, Bron, hervormde gemeente Maastricht etc. In eerstgenoemde collectie (archiefdoo's 4) trof ik het Rhenense zegel als lakzegel aan. Het zegel is op karton geplakt met opschrift Utrecht, klassis Amersfoort, samen met twee zegels van Amersfoort (06-08-1822) en Nichtevecht (14-01-1839). Deze laatste zijn geen lakzegels maar zijn van, waarschijnlijk, gedrukte attestaties afgeknipt. Het Rhenense lakzegel is helaas, in tegenstelling tot de twee uitgeknipte zegels, ongedateerd.

Rhenen heeft echter, naar mijn weten, nooit deel uitgemaakt van de klassis Amersfoort. Vanaf het moment dat het gewest Utrecht kerkelijk werd ingedeeld in classes (1618) hoorde Rhenen onder de



Diverse Utrechtse kerkzegels. (foto Willem H. Strous, Rhenen)

classis Wijck, al snel na instelling gewijzigd in de classis Rhenen-Wijk. Dan denk ik nu de verwijzing naar 1767 gevonden te hebben. Dit zegel is ergens vanaf geknipt, en met een aantal andere zegels van andere plaatsen op een karton geplakt, zoals ook met het lakzegel is gebeurd. Het jaartal werd er met de pen bijgeschreven. Het zit in archiefdoos 3, maar het is mij niet duidelijk geworden van wie de collectie oorspronkelijk was. Als dit de verwijzing is waarnaar Korporaal verwijst is het wel een mager bewijs, en niet te controleren. Dan blijft de brief van de kerkenraad van 1818 het oudste bewijs dat de granaatappel een eeuwenoud zegel is, met

haar opmerking dat het zegel 'sinds onheuglijke tijden' in gebruik is.

Overigens moet me van het hart dat ik alle verzamelaars van kerkzegels van wie ik nu de collecties heb gezien, 'barbaren' vind omdat zij de zegels die zij waar dan ook aantreffen rücksichtslos van de originele stukken hebben afgeknipt. Men dient het hele document te bewaren: dan kunnen volgende onderzoekers nagaan van wie het komt, aan wie het is gericht, welke persoon het betreft en de datum.

Ik heb me voorgenomen om in welk archief ik de komende jaren ook kom, altijd naar attestaties te zullen vragen, veel tijd kost dat niet. Zo heb ik op 21 april, in het Streekarchief in Wijk bij Duurstede, de attestaties in de kerkelijke archieven van Doorn, Leersum en Overlangbroek doorgebladerd. Het oudste zegel dat ik aantrof dateert van 1902.

Markegronden in Rhenen.

Betekenis van het woord mark.

G.H. van Rooijen.

De geschiedenis van de marke gaat terug tot in de Middeleeuwen. Men neemt aan dat de marke rond de dertiende eeuw zijn ontstaan. In die periode ontstond het idee om de zogenaamde woeste gronden die oorspronkelijk aan niemand toebehoorden, collectief voor eigen gebruik te houden en werden de eerste daarvoor benodigde afspraken gemaakt. De boeren woonden toen in boerderijen rond open weideplaatsen of brinken. Elk dorp werd omringd door akkers of enge. Voor de succesvolle exploitatie van hun boerenbedrijven dienden de boeren de beschikking te hebben over de woeste gronden; weiden en heiden, bossen en venen. Elk buurtschap had een afgebakend grondgebied ter beschikking, de marke (grens). De marke was als onverdeeld grondgebied in gezamenlijk gebruik van de eigenaren van de boerderijen in de buurtschap die er elk een vastgesteld aandeel in hadden. Dit aandeel werd waardeel genoemd. De hoeveelheid waardelen die iemand bezat bepaalde hoeveel macht hij had in de marke. De marke kon erg groot zijn. Oorspronkelijk heeft in Rhenen één grote mark bestaan. Welke almende ongeveer de gehele tegenwoordige gemeente Rhenen, Veenendaal en Renswoude heeft beslagen. Binnen dit gebied lagen in het Franksche tijdvak drie villae. Een groot deel van het territorium van Rhenen bestond uit woeste gronden en de Rhenense boeren hadden daar profijt van. Om deze te beschermen en te behouden verenigden zij zich rond de middeleeuwen in een marke, een soort agrarische belangenorganisatie. De leden van deze organisatie noemden zich, Markgenoten, Gewaarden, Malen, Dijkers. De mark van den Gebuurten van den Dijk werd in het jaar 1315 in het leven geroepen door Bisschop Guido van Henegouwe, aan een groep horige keuters die het slot Den Horst bewaakten. Het begrip Dijker was sedertdien de duiding van deze groep Achterbergse boeren die de landbouwgronden in een gedeelte van de meent door Bisschop Guido van Henegouwen hen toegewezen bewerkten. Waarschijnlijk wisten ze niet beter of ze waren niet alleen de gebruikers, maar ook de eigenaren van de grond. Wanneer een groep boeren besloot een stuk hei te ontginnen tot akkergrond, dan moest men hierover een soort gebruiksbelasting betalen, de zogenaamde koptiende, die werd daarna ieder jaar geheven. De koptienden werden geïnd van de ontgonnen grond, niet van de gemeenschappelijke gronden. Oorspronkelijk waren de koptienden gewone tienden, een kerkelijke belasting die een percentage van het op het veld staande gewas bedroeg. De tienden moeten op zekere tijd omgezet zijn in een betaling van een vaste hoeveelheid rogge en gerst, afgemeten aan de hoeveelheid bouwland die men in bezit had. Men berekende dit in koppen: een kop was de hoeveelheid graan

waarmee een schepel land (ongeveer een achtste hectare) kon worden ingezaaid. Het aandeel dat zij bezaten hing af van de boerderij waaraan de status verbonden was. De bezitters van de oudste en vaak ook de grootste boerderijen waren meestal volgewaard. Er waren ook eigenaren van erven met een halve stem. Hun goed werd aangeduid als een 'halferf'. Tenslotte waren er de keuterboeren die hooguit een kwart recht bezaten.

De scharende boeren, hadden het meeste voordeel van de gemeenschappelijke rechten. Op het eerste gezicht valt niet duidelijk op te maken dat de gemeenschappelijke gronden alleen bestemd waren voor de Rhenense markegenoten. Hoogstens kan men vaststellen dat het schaarrecht verbonden was aan het bezit van een boerenbedrijf. Wanneer men zijn beesten liet grazen op de meent, zonder recht dan grepen de koddebeiers in en verklaarden zijn vee verbeurd. Dat noemde men 'schutten'. Het vee werd in een schutskooi opgevangen en na het betalen van de boete mocht de eigenaar het vee weer meenemen. Een schaar is een stuk land, groot genoeg om een volwassen koe voedsel te verschaffen. Al snel werd met de term schaar het maximale aantal stuks vee dat een boer mocht laten grazen op de bedoelde meenten. De Rhenense boeren die hun vee op de meenten brachten werden scharenden genoemd. Allengs vielen onder het zogenaamde schaarrecht vele andere zaken, die niets meer met vee te maken hadden, zoals het steken van turf (voor brandstof), het hakken van wilgentenen (voor de mandenvechterij), het kappen van hout in het bos (boeren geriefhout voor het maken van hekken en timmerhout).

Ook deze scharende boeren konden niet alleen leven van de veehouderij, de meeste hadden ook akkergrond. Het vee diende in hoofdzaak voor de levering van mest voor de schrale akkers. In de winter stonden de koeien in de potstal op een steeds hoger wordend mestpakket. Ieder dag strooide de boer stro en heide plaggen in de stal. In voorjaar bepaalde de hoeveelheid mest de oppervlakte van de akker op de eng. Door het ontbreken van sloten op de hoge akkergronden die de afscheiding markeerde werd de afbakening gemaakt van plaggen of keien. Het kwam voor dat deze keien stiekem werden verplaatst en de dader een ploegvoor erbij stal. Dit euvel komt nog voor, het zogenaamde afploegen van een voor.

De woeste gronden in gemeenschappelijk vruchtgebruik (meenten en marke) voorzag hen in de mogelijkheid er hun vee te laten grazen, heide te plaggen en turf te steken, bijen te houden en zand, grind en leem te graven .

De mark - en buurgenoten werden eigenschappen toe geschreven die zij collectief of gemeenschappelijk hadden. De gebeurtenissen in de historie gaven aan dat zij de neiging vertoonden om eigengereid op te treden. Dat zij hardnekkig vasthiel den aan hun inzichten en aan het geen zij rechtmatig achten. Dat zij koppig waren en dat zij zich metterdaad verzetten tegen datgene wat zij als aantasting van hun rechten zagen. Ook bleven zij hun eigen woonplaats trouw, al met al nog niet zulke slechte eigenschappen.

Wanneer men markegrond wilde opdelen, of liever gezegd ontginnen of tot bouwland maken, dan had men de instemming van de meerderheid der markgenoten nodig. Vanaf 1809 werden van staatswege wettelijke maatregelen getroffen om de deling van de marke te bevorderen. Men geloofde dat particulier grondbezit stimulerend zou werken op de agrarische productiviteit. De negentiende eeuw wordt ook wel de eeuw van de markeverdelingen genoemd. Onder invloed van de Verlichting kwam men op het idee middeleeuwse instellingen als gilden en marke op te doeken. De overheid trachtte in 1809 bij wet de opdeling van gemeenschappelijke grond te stimuleren. Enerzijds om de ontginning van woeste gronden te bevorderen, anderzijds vanwege een veel triviale reden; de opbrengst zou de schuldenlast waarmee Willem I (1772-1843) opgezaald zat, kunnen verminderen. Gelijk met dit voornemen van de overheid kwam een belangrijke vraag naar boven: hadden de boeren of markegenoten eigendommen - dan wel gebruiksrechten op de gemeenschappelijke gronden?

Buurschappen.

Het wezenlijke onderscheid tussen de begrippen mark en buurschap ligt in het feit dat alle burens - ze werden de ingezetenen van een buurschap genoemd - zonder uitzondering deel uit maakten van die buurschap of men nu bezit had of niet. De taken van de buurschap lagen meer op het sociale terrein, het onderwijs, het onderhoud van de wegen enzovoort.

Marke.

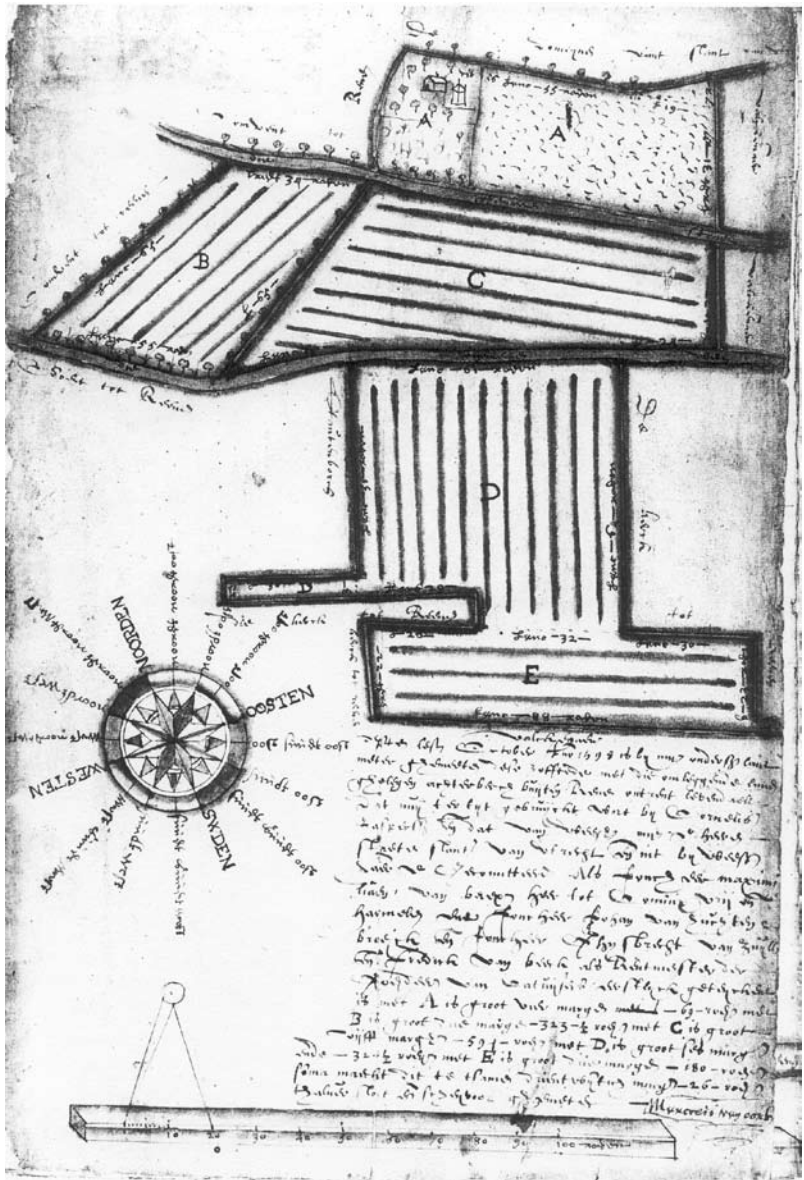
Opvallend is het verschil in de organisatie tussen de marke onderling. Die verhoudingen zijn talrijk en gecompliceerd. Verreweg het aanzienlijkste gedeelte van het gebied werd in genomen door de Almende (gemeenschappelijke markegronden) van Rhenen. Daarnaast het markgenootschap van 'de Gebuurten van den Dijk'. Het territorium van deze mark ontstond door afscheiding van de Rhenense meent (niet-beboste gemene gemeenschappelijke gronden). En tenslotte worden nog twee uitgestrekte landgoederen Laar en Remmerden aangetroffen. In 9e eeuw worden deze reeds als villae (landgoed) vermeld.

De mark van Laar.

De oudste gegevens omtrent dit landgoed zijn te lezen in een oorkonde van 7/10 november 855 onder de goederen die Folkerus schonk aan de abdij van Werder aan de Ruhr. Volgens de oorkonde had de overdracht van deze onroerende goederen in de curtis van de villa Laar plaats. In het jaar 855 was de villa niet meer van één eigenaar en was de privaatrechtelijke eenheid van dit landgoed verbroken. Onder de schenkingen aan de abdij van Werder waren ook onroerende goederen

in de Nude. In de acte worden ze vermeld onder de naam 'Noda' (laag gelegen weiland). In Rhenense Nude staat een boerderij met in de gevelsteen de naam 'Noda'. Het landgoed was oorspronkelijk voor een belangrijk gedeelte met bos bedekt. 'Laar' (een open plek in het bos). In de 11e eeuw komt het landgoed weer ter sprake. In een schenkingsakte van 10 januari 1016 is te lezen dat gravin Adela 10 hoeven hoeven grond op de Laarseberg bezat. (één hoeve = 14 Ha). In een testament van 1 mei 1250 van Hugo van Rhenen en zijn vrouw Wendelmodis blijkt uit de opsomming der goederen dat het geen aaneen gesloten geheel was. In een acte van 13 febr. 1315 komen opnieuw de gronden op de Laarseberg en de Nude voor. Dat de landerijen die Bisschop Guy ontnomen had aan Sweder van Boecholt en aan het kapittel van Sint Pieter in tins had gegeven, belast waren met deze grondrente. In deze akte kocht het kapittel deze grondrente af. Deze rechtshandeling vond plaats ten overstaan van het tinsgerecht, dat aangeduid wordt als curtis Broechagen. Nu nog ligt op het Laareind op enkele minuten gaans waar eens de curtis van villa Laar heeft gestaan een boerderij Broekhoven. Als magister van deze curtis wordt genoemd Otto van Laar.

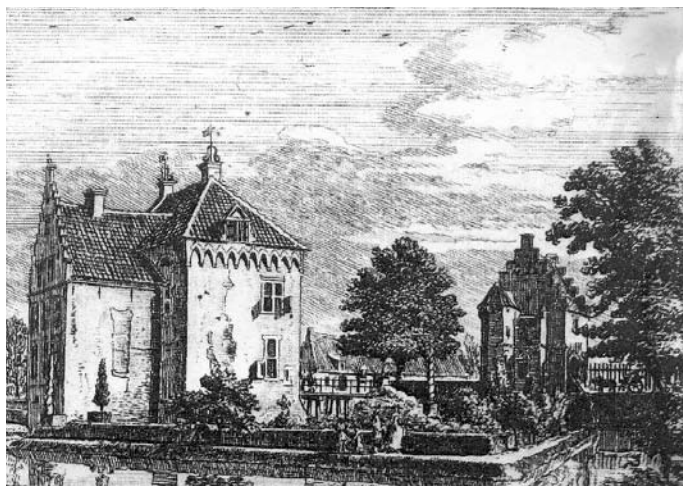
Voor inzicht van de markeverhoudingen aan het Laareind is bepalend een vonnis van 29 juli 1435. Dit werd uitgesproken door de abt van de Sint Laurens-abdij in Oostbroek. In dit vonnis is sprake van 9 morgen land gelegen in de Nude, een stuk weiland genaamd de 'Boterkamp' gelegen tussen de Nude en het Laareind. (Een morgen is in feite de hoeveelheid land die een boer kan bebouwen in één dagdeel. 1 Biltsemorgen = 9200 m²). Verder wordt hier melding gemaakt van slagen of toeslagen die gelegen zijn in de Horstbranden, op de Laarseberg en in de Nude. Deze slagen moeten hun ontstaan te danken hebben gehad in verdelingen van gemeenschappelijke gronden. De Horstbranden, de Laarseberg en een complex gronden in de Nude moeten derhalve markegronden zijn geweest. In zijn proefschrift schrijft W. van Iterson voor de bewering dat de Nude oorspronkelijk collectief eigendom moet zijn geweest, pleiten de volgende omstandigheden de akten van 29 juli 1435 waarin sprake is van slagen en toeslagen in de Nude. Bovendien wordt in middeleeuwse stukken de Nude nooit als villa vermeld. Tenslotte wijst de kaarsrechte weg, welke door de Nude loopt met de loodrecht daarop staande percelen in de richting van een grondverdeling die voor 855 heeft plaats gevonden. Mijn vraag is, waren er in die tijd landmeters die hiervoor de kennis bezaten? Het tinshof van Broekhage blijkt in 1424 nog in functie te zijn. Ook in het jaar 1453 blijkt van het bestaan van het tinsgerecht. De rentmeester van de Paulusabdij gaf dit goed in tins aan Danijs van Leeffdael. In de 18e en 19e eeuw bemerkt men weinig meer van markeverhoudingen onder Laar. Het oude middelpunt der villa is in handen gekomen van het geslacht Leeffdael, dat na verloop van tijd zijn naam overdroeg op dit gedeelte van het voormalig land-



Eén van de kaarten van de landen bij Leventael in bezit van het Kartuizerklooster Nieuwlicht te Utrecht, opgemaakt door Marcellis van Oort in 1598. Het betreft hier het goed Broechange aan de Cuneraweg in Achterberg, gepacht door Cornelis Jaspersz van Schoneveld (HUA Inv. Kartuziers No. 201).



De latere hoeve Broekhoven (voorheen Broechange) aan de Cuneraweg in Achterberg. (Collectie A.J. de Jong)



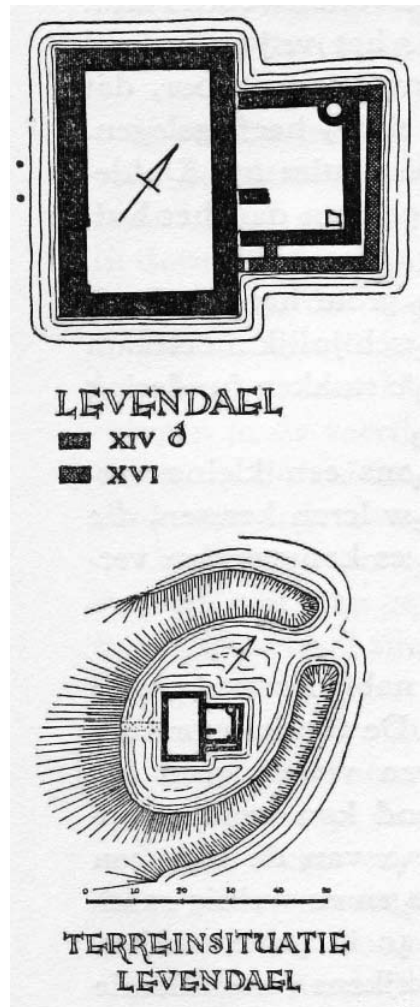
Het huis Levendael in de 18e eeuw. (Collectie A.J. de Jong)

goed. Dit goed werd door hen in leen gehouden van de Bisschop van Utrecht en later van Karel V en Philips II. Blijkbaar was men in die tijd begonnen met het beknotten van de collectieve rechten van de bewoners van de buurtschap. Philips II eigende zich het recht van eigenaar toe van alle collectieve gronden ook die onder Laar op grond van het feit, dat alle onontgonnen gronden zijn eigendom waren. Gijsbert Hendriks, die plaggen had gestoken op deze gronden en hier over werd aangesproken door de rentmeester, zegt dat hij hiertoe het recht had en dat ook de andere burens onder

Laar gewoon waren zulks te doen op de onontgonnen gronden die grensden aan hun goederen. In de 19e eeuw merkte men nagenoeg niets meer van markeleven aan het Laareind. Dit moet worden toegeschreven aan de volgende omstandigheid. In het midden der 19e eeuw kwamen een groot aantal hofsteden en uitgestrekte complexen grond in bezit van één eigenaar. Op een veiling van de erven wijlen

jhr. Schimmelpenninck in december 1882 werden de volgende hofstede aan het Laareind verkocht: de Papenkamp, Mooiland, Welgelegen, Groot-Levendaal, Klein-Levendaal en verschillende percelen weiland in de Horstbranden en in de Maten. De goederen werden gekocht door Mr. M. J. Pijnappel te Amsterdam voor zijn moeder, de weduwe J. Pijnappel, geb. M. B. Menso. In totaal groot 108,88,15 Ha. Naar alle waarschijnlijkheid zullen daarmee in de loop van de 19e eeuw de laatste sporen van markeverhoudingen verdwenen zijn omdat nagenoeg het gehele territorium van de vroegere villa in één hand was gekomen. De nieuwe eigenaar ging deze goederen in cultuur brengen en bebossen. De laatste resten van marketoestanden zijn enkele onontgonnen gedeeltes waar zand werd gegraven op de Laarseberg. Nabij het Laareind waren een drietal van deze zandgaten waar in de vorige eeuw nog zand is gedolven door de buurtgenoten. Uit de curtis (hoofdhof) van de vroegere villa 'Laar' groeide hier een kasteelachtig huis, dat later min of meer de gedaante van een slot kreeg, omringd met grachten. Deze uitbouw moet na 1528 hebben plaats gevonden. Want zolang de Horst strategische waarde voor de Bisschoppen van Utrecht had dulden de zij geen sterke in de nabijheid van de Horst die gevaar voor hun slot zou kunnen opleveren.

De adellijke familie Leefdael gaf haar naam aan het huis dat daarna Leefdael of Levendaal heette het werd omstreeks 1820 afgebroken. Het daarbij behorende koets-huis werd gespaard en verbouwd tot een kleine boerderij welke in mei 1940 werd verwoest bij de slag om de Grebbeberg en in 1942 weer opgebouwd.



De fundamenten van het 14e eeuwse kasteeltje Laar; later Levendaal, opgetekend door archeoloog A.E. van Giffen. Dit kasteeltje werd in de 15e eeuw versterkt met een aarden wal om de gracht, tevens weer door water beschermd.



Gezicht op de oude boerderij Levendaal vanaf de buitengracht (foto ROB)

Deze boerderij 'Klein Levendaal' is bekend door zijn meer dan duizend jarige lindeboom en wekt herinneringen op toen de bewoners van dit landgoed als hofhorige en tinsplichtige grondgebruikers, ter zitting hier bijeen kwamen, onder deze lindeboom. Deze boom moet er al gestaan hebben toen Folckerus in 855 het eigendom der beide mansi te Laar overdroeg aan de abdij van Werder aan de Ruhr.

Bronnen

Dael, Ph.J. van, *Van Leefdael. De geschiedenis van de familie en het huis.*

Dekker, C., *Geschiedenis van de provincie Utrecht.*

Gooijer, F.J.J. de, *Het land van de Erfgooiers.*

Haakman, G.C., *Rhenen en omstreken.*

Iterson, W. van, *De Historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de Provincie Utrecht.*

Oorlogsdagboek Rhenen, 4 september - 19 oktober 1944

Wim Dijkstra

In december 2007 ontving ik een e-mail van iemand die ik niet kende. Hij luidde:

Geachte Mevrouw Holleman

Op goed geluk deze mail.

Mijn echtgenote heeft in de veertiger jaren in Rhenen gewerkt bij Jet en Wessel Holleman, die daar het laatst woonden aan de Spoorbaanweg. Ze wil graag weten hoe het met die familie verder is gegaan en nu is mijn vraag of U gezien Uw voornaam familie van dat echtpaar bent.

Het echtpaar heette voluit:

*Johan Wessel Holleman, geb. 23 maart 1908 in Zutphen en
Henrietta Carolina Adriana Sprenger, geboren 10 juni 1917 te Ginneken.
Bij voorbaat dank voor Uw antwoord en vr. groeten,
W. Dijkstra*

Wat een toeval! Jet en Wessel Holleman waren inderdaad mijn ouders en ze hadden inderdaad in de oorlog in Rhenen gewoond. Ik was toen nog niet geboren en had nooit veel belangstelling voor die tijd gehad tot na het overlijden van mijn moeder in 2005. Toen ik haar paperassen opruimde, vond ik een verfromfaaid bruin enveloppe met een stapel brieven erin. Ze bleken geschreven te zijn tussen september 1944 en juni 1945. Het zijn de brieven die mijn ouders hebben ontvangen in de periode dat zij als evacués in Driebergen woonden. Ze woonden eigenlijk in Rhenen, Spoorbaanweg 1, vlakbij het station, de Rijnbrug en de Grebbeberg. Rond 20 oktober 1944 werd het daar te gevaarlijk en moesten ze met spoed weg. Op 23 oktober vertrokken ze naar Driebergen. Mijn ouders waren getrouwd in 1940 en hadden inmiddels twee kinderen: Wesje (mei '41) en Jan Jacob (J.J.; maart '44). Een van de brieven bevat dagboekantekeningen van mijn vader over de oorlogshandelingen rond Rhenen tussen 4 september en 19 oktober 1944. Zijn handschrift is bijzonder moeilijk te lezen, mogelijk doordat hij bij slecht licht moest schrijven. Bovendien stond het verhaal vol afkortingen en onvolledige zinnen. Hij schreef het kennelijk voor zichzelf. Toch besloot hij zijn verslag aan zijn ouders in Zutphen te sturen. Zij hebben de brief op zijn verzoek bewaard en hem na de oorlog teruggegeven. Zo kwam hij met de andere brieven in het bruine enveloppe terecht en zo kwam ik aan dat dagboek. Voor de leesbaarheid heb ik het verhaal enigszins geredigeerd.

Ik bracht het in uitgetikte vorm mee voor de heer en mevrouw Dijkstra toen ik hen ging bezoeken. En via hen kwam dit dagboek na 64 jaar terug in Rhenen.

Jet Holleman

20 oktober '44

Bewaren a.u.b.

W.

Beste Vader en Moeder.

Uw brief van 6 oktober bereikte ons gisteren. De verwoesting in het Deventerwegkwartier lijkt ontzettend uit Uw beschrijving te oordelen. Het aantal daklozen die ingekwartierd moeten worden zal enorm zijn. Uw beschrijving van de opslagplaatsen van uw inboedel zal ik goed bewaren maar ik hoop van harte dat het niet nodig zal zijn hem ooit te gebruiken. Omstreeks 10 september schreef ik U een brief met verhalen over de munitietrein die hier stond; ofschoon er niets gebeurde vonden we dat toen al een heel evenement. Die brief heeft U blijkbaar niet bereikt daar U er niet op inspeelt. Intussen zijn we hier aardig door de wol geverfd. Ik hield vanaf 4 september dagboek dat 'k straks zal laten volgen. Mogelijk weet U uit geruchten dat de flank van het geallieerde leger in de Betuwe gevormd wordt door een geringe troepenmacht die tot Opheusden is opgedrongen; ± 4 km ten zuidoosten van Rhenen. Opheusden is meerdere malen van eigenaar verwisseld en schijnt een ruïne te zijn. Er zijn aanwijzingen dat de Engelsen ook Kesteren al eens geheel of gedeeltelijk bezeten hebben. Hier volgt dan het dagboek, bijgewerkt tot en met gisteren, een waardige sluitsteen (moge het een slotsteen zijn!)

Ma. 4 Sept. 6.52 uur naar Delft; 10.50 uur aan; hoorde daar van de bezetting van Valkenswaard. Er werd niet meer gewerkt; terug 17.10 uit den Haag. Speciale treinen voor repatriërende moffen: koffers, kisten, kinderwagens, radio's en een ijskast. Zelf in matig volle trein. 20.15 uur in Rhenen.

Gladys Gerbrands met zoon Peter, (haar man is ter dood veroordeeld maar het vonnis is nog niet voltrokken) zocht bij ons wat afleiding en logeerde al veertien dagen op de Spoorbaanweg. Ze zou de volgende dag vertrekken. De eerste trein naar Amersfoort reed om half twee, buiten den dienstregeling om. Door een snelle sprint met koffers en kind onder de arm langs de helling van het spoorgat wisten we hen in de trein te zetten die voor die gelegenheid nog eens even ging stilstaan. De chef danig uit zijn hum dat ondanks zijn startbevel de trein weer stond. Later brief van haar ontvangen dat ze om 15.30 uur in Utrecht was; er reden geen treinen naar het Westen. Om 18.30 uur naar Hilversum en vandaar vrij vlot over A'dam naar Leiden. Aankomst 20.30 uur.

Wo. De laatste treinen rijden nu nog zonder zich om de dienstregeling te bekommeren. Nagenoeg geen reizigers meer.

Za. 9 Sept. Tandarts in Wageningen vergeten (afspraak was drie weken oud).

Vr. 15. Op de fiets naar Velp (verjaardag Henk van Buren. Bij Cor¹ koffiedegronken. Er waren razzia's geweest en fietsendiefstal op grote schaal; vrachtwagens vol. Heelsum en Renkum zaten nogal vol troepen en vooral autocolonnas. Terug in Rhenen stond hier afweergeschut bij de spoorbrug en pont. De bomen op de Cuneraweg worden gekapt om schootsveld.

Za. Per fiets naar tandarts. Bussen zijn gevorderd en de dienst die tot voor kort nog tot Kievitsdel werd onderhouden is nu geheel stilgelegd. De tram rijdt nog van 6-10 en van 16-19 uur (elektriciteitsbesparing).

Zo. 17 Sept. Met Wes de Grebbeberg omgewandeld, Oost om naar Heimerstein. We mochten bij hotel de Grebbe niet de binnenwegen op de berg bewandelen. Onderlangs gelopen en verderop nog eens geprobeerd. Weer teruggestuurd. De hele berg schijnt bezet te zijn. ± 12 uur – we waren nog onderaan de berg – luchtaanval op Wageningen (24 doden) en Kesteren; de laatste in duikvlucht bij het station. Flinke brand.

± 14.30 uur verscheen een luchtvloot uit het Zuiden die bij ons duidelijk naar het Oosten afboog. Enige honderden toestellen, deels zweefvliegtuigen trekkend. Landingen van zweefvliegtuigen en parachutes op de Heelsumse heide (en bij Deelen?). Luchtalarm van 14.30 tot 15.30 uur grotendeels doorgebracht in de kelder die we sindsdien bij onze talrijke verblijven erin steeds comfortabeler maakten. De afweer werd 's avonds belangrijk uitgebreid tot 6 à 8 batterijen. Hoewel het doel toen nog niet bekend was, begrepen we dat het dichtbij moest zijn, daar na ± tien minuten de eerste vliegtuigen al terugkwamen.

Ma 16.30 uur luchtvloot; alarm 16.30 - 17.15 uur alles als gisteren. Een vliegtuig brandend bij Opheusden neergestort. En recht voor Rhenen aan de kant van de rivier in de uiterwaarden. Een Amerikaans afweerstuk vernield door jager in duikvlucht met de boordwapens. Geen Duitse vliegtuigen!!!

Di 19-9 14.15 uur idem. Rhenen ligt nèt buiten de route en blijft daardoor goed gespaard. Het is een prachtig gezicht om die machtige vloot te zien aankomen en nagenoeg onverstoortbaar zijn werk te zien doen. Men spreekt van 50.000 man met tanks bij Heelsum.

Wo Van 10 – 12.30 uur gelopen naar de tandarts in Wageningen. Die werkte niet meer. Op de terugweg twee keer aangehouden en eenmaal zelfs voor de commandant geleid. Of ik niet spioneerde?

Hedenavond lichtkogels en een "Lichtsee" in de Betuwe achter de brug (dus O.Z.O.) Geruchten: Nijmegen zou bezet zijn; geallieerde troepen in de Betuwe. Oprukken in vijf uur van Eindhoven naar Nijmegen. In Arnhem straatgevechten. Alles is afgebrand. Er zou meer branden. Brug afwisselend in Engelse en Duitse handen. Troepen bij Heelsum teruggedrongen tot Kievitsdel. Sinds 17/9 spoorwegstaking. In de volgende dagen die slechts verwijderd schieten te horen gaven evacuatiekoffers klaargemaakt, kelder verder ingericht enz. enz.

Tram nu ook stilgelegd.

[...] zijn hier overdag grote troepen eenheden of materieel gepasseerd.

Za. 30/9 '44 's Middags en nog in de avond luchtaanvallen op de spoorbrug (naaste spanning ± 200 à 250 meter verwijderd van ons huis).

2e maal een treffer door het wegdek zonder veel schade; verste spanning. 22.30 uur begin van een intensieve beschieting; doel vermoedelijk de brug. In de kelder geslapen. Het gieren der granaten (die ten dele uit het Noordoosten leken te komen) gaf ons genoeg studiemateriaal om onze geest bezig te houden. Hoe is de verhouding snelheid geluid/gemiddelde snelheid granaat? Zolang we dat niet weten kunnen we geen afstandsbepalingen doen. De wijze van veranderen van de toonhoogte van het gieren geeft echter een waardevolle aanwijzing over de afstand. Een granaat die van achter de berg komt, is goed te herkennen aan het plotseling aanzwellen van het geluid. Bij deze en volgende beschietingen ging ik de volgende dag kijken waar de treffers waren om onze vermoedens te verifiëren. Door onze "wetenschappelijke" belangstelling hadden we geen tijd om bang te worden. Wes was in 't algemeen heel rustig en Jan Jacob sliep als een roos.

Zo. Deze beschieting dan was grotendeels uit het Zuidoosten en duurde tot twee uur in de nacht. De meest nabije treffer was ± 70 meter verwijderd aan de overzijde van de Heerenstraat bij het viaduct. Blijkbaar licht geschut. Gaten in de muren van $1\frac{1}{2}$ meter middellijn en matige scherfwerking. Om 1 uur 's nachts ging het licht uit bij een inslag: kabel getroffen aan de andere zijde van het viaduct, \pm honderd meter van ons vandaan. Verder veel treffers in de benedenstad.

De hele zondag een matig vuur van de brug naar de Betuwe. We leerden al gauw niet bang te zijn van wat in onze buurt afgeschoten werd en ver weg vloog. Alleen met luchtdoel moet je steeds uitkijken! Slagzin: alles wat ze de lucht in gooien, komt ook weer beneden. Afstand batterij – doel is slechts enige honderden meters. Karren met bepakkings trekken Westwaarts; gevechtsklaar maken?? De Engelsen zitten in Opheusden (ooggetuige: een broer van onze meid Truus die nu en dan komt opdagen). De Engelsen staan al op brug in de middag. 16 – 20 uur Rheden bezuiden de Heerenstraat moet evacueren. Wij niet.

Ma 2 Oct. '33 's Ochtends verwijderd trommelvuur \pm één uur lang tegen zonsopgang. Om 8 uur duiken bommenwerpers op de brug. Door het wegdek gegooid. Afweer op het hoogste punt van de Spoorbaanweg bij Livingstone.

11.30 uur weer luchtaanval met minstens acht vliegtuigen. Ze komen steeds onverwachts van achter de heuvels uit het Noorden. We hebben dan nog tien à twintig seconden de tijd om ons te bergen. Jet was buiten en dook in de boerenkool. Wes was bij de burens. J.J. sliep midden in de voorkamer. Ondergetekende kon aan 't pakken. Na de eerste twee bommen was het hele gezelschap in de kelder met twee onbekenden. Oorverdovend afweervuur, namelijk van de batterijen op de Kastanjelaan, Kerkhof en spoor-tramkruising. Na nog eens vijf bommen een harde

dreun. De middenspijl van de brug die te voren door de moffen geladen was om de brug op te blazen was getroffen; één spanning hangt nog voor 'n beetje. De andere ligt in de rivier. Iedere overgang is nu onmogelijk. De grote ruit in onze voorkamer is gesneuveld door de luchtdruk, één ruit van de tuindeur in de eetkamer en – door een scherf – een ruit in het schuurtje waar een bankstel van een der evacués beschadigd werd. Veel schade in de benedenstad (glas en pannen). Kesteren station brandt uit met zwarte rookwolven zodat we denken aan olie. Velen evacueren van hier vrijwillig. Het wordt hier stil.

De grootste ruit gedicht met een tochtdeur en wat planken, het geheel is nu weer regendicht gemaakt met linoleum van de bovencamer.

Di. Stil.

Wo. Enig storingsvuur, vooral 's avonds. De beide ruiten achter vervangen.

Do. Vanaf zes uur vrij hevig vuur, niet ver weg. Achter de Grebbeberg? Daarnaast ver verwijderd vuur. Tussen tien en twaalf uur cirkelen enige tientallen zware vliegtuigen laagvliegend. Door het dreunen van het geschut wordt het voeren van een gesprek soms geheel illusoir.

Merkwaardig weinig moffen hier. Men zegt dat contingenten naar de Betuwe en mogelijkerwijs Wageningen geëvacueerd zijn. Tegen de avond enige tientallen zware treffers op de brug en met het nabije vuur vermengt zich mitrailleurvuur. In de richting Nijmegen (= Opheusden) 's avonds enige uren rode en gele Lichtsee. Een fantastisch gezicht. Beschieting tot in de nacht. De meeste projectielen vallen meer dan een kilometer van ons af.

Vr. 6/10 Als gisteravond. Enkele burenen keren terug naar hun huizen.

Verkenningvluchten. Gerucht: Parachutisten bij Opheusden.

Zaterdag 7 Oct. Luchtaanval op de batterij(en?) op de brug. Geruchten: Duitse tegenaanval bij Opheusden afgeslagen; kleine tankslag in of bij Arnhem; Duits geschut in de Betuwe Westwaarts verplaatst naar Lienden.

Tussen 13.40 en 14.25 uur: een machtige luchtvloot van 1400 vliegende forten en 900 jagers trekt over op matige hoogte. Doel: Halle naar men zegt. Nagenoeg geen afweer. De elektriciteit zal spoedig ophouden. De spanning is vooral overdag duidelijk lager. Boilers zijn al ambtshalve afgesloten en ons rantsoen op 30% van de dagstroom gebracht. Nu we weten dat we binnenkort afgesloten worden, gebruiken we maar raak.

Zo. Vrij rustig. Was koken daar we vrezen dat morgen stroom afgesneden zal worden. Gas hebben we niet. Onze kachel is niet geschikt om op te koken. Avond aan avond Lichtsee richting Zetten en lichtkogels.

Ma. Elektriciteit nog niet afgesloten. Nu en dan storingsvuur.

17 uur enkele salvo's die beantwoord worden. 's Avonds gieren ook weer enige granaten over onze hoofden heen en terug.

Di. 10/10 Gerucht: geallieerde landing bij Hoofdplaat (Z.H.); tankslag ten Noorden van Nijmegen in voorbereiding. Aan Duitse zijde drie tankdivisies

= 3 x 150 tanks. Opheusden door geallieerden herwonnen. Een razzia in de Heerenstraat voor werkvolk.

Wo. Stil tot 18 uur. Toen enige zware geallieerde treffers op de brug. Enig Duits antwoord (vanaf de sluis?)

Do De afgelopen nacht en overdag meerdere gierende granaten over de stad. Eén onontploft tegen stadhuis. Drie keer alarm.

Om 16 uur geen elektriciteit meer. Het begin van de definitieve afsluiting of alleen maar een kabel stukgeschoten? Binnen enkele uren zullen we het weten. J.J. moet vandaag maar koud eten. Stroom definitief verbroken. 20.30 uur naar bed. $\frac{3}{4}$ kaars verbruikt. We hebben er 18 + 7 waxinelichtjes.

Vr. 's Morgens enige malen alarm voor fluitende granaten. Evacuatie der benedenstad bewesten de spoorweg is opgeheven. Die hing kennelijk met de bombardementen op de brug samen. Het afweergeschut is nu ook bijna geheel verdwenen. 17 uur zes à acht granaten slaan in bij de spoor-tramkruising en remises. Een in de 3e loods van Rhenus (elk ± 150 meter). Wij hadden geen gesprongen ruiten. Vermoedelijk vanuit Opheusden. Later vuur verlegd naar de weg naar Kesteren waar een Duitse batterij staat. Scherven in de Heerenstraat en zelfs om ons huis heen achter op de Spoorbaanweg. Ik zag een stuk hout van 80 centimeter lengte ± twintig meter opslingeren.

Voortaan zes uur op, acht uur ontbijt 11.45 uur warm eten, 18 uur souper. De duisternis 's avonds is een erge straf. Bijna nieuwe maan.

Za 14/10 Gerucht: Wagingen zou zwaar beschadigd zijn. Opheusden, Kesteren en Ochten geheel geëvacueerd. De Landwacht graasde gisteren om 21 uur de Bruine Engsche weg af voor gravers. Ettelijke mensen deden open. De wasserij werkt sinds enkele weken niet meer wegens kolengebrek. Elektrisch strijken is nu ook afgelopen.

Woonhuis Ouwerhand (Dierenpark) leeggeplunderd door SS; wegens verzet?? Tussen 19 en 20 uur enige tientallen treffers, ten dele zeer dichtbij. Alle ramen weer opengezet om glasschade te voorkomen. O.a. treffer bij Veenbrink, veertig meter verwijderd. Er zat nog een huis tussen. Geen schade. Lichte projectielen die in de grond een gat van zestig centimeter middellijn en veertig centimeter diep slaan. Van twee zijden wat olie gekregen die we als verlichting gebruiken in een petroleumtoestel, dat ik voor twee jaar van Vader en Moeder Sprenger voor mijn verjaardag gekregen had en – tot heden – nooit gebruikt. De tussenmaaltijden van Jan Jacob warmen we op een waxinelichtje op. Als dat ook afgelopen is moet hij maar met ons mee eten. Dagelijks om 20.30 uur naar bed.

Zondag 15/10 's Morgens artillerieduel uit Achterberg naar Kesteren, dus over onze hoofden heen. Duitse treffers waargenomen bij station Kesteren. Twee geallieerde treffers in de Heerenstraat. Een in de Kastanjelaan (overzijde spoorgat). Stadhuisgevel tamelijk zwaar beschadigd. De Mofen hebben een depot op de Kastanjelaan onder de

bomen. Hopelijk geen munitie? ± Dertig man, ook keukenwagens. Het is grappig om ze als hazen in de Deckungslöcher te zien kruipen als er fluiters komen!

Ma. Onrustige dag. De hele dag Duits vuur naar de Betuwe; 's middags beantwoord met telkens alarm. Mitrailleurvuur veelvuldig en dichtbij. De Engelse Lichtsee naar het Westen verlegd. [...] nu bij Opheusden en Dodewaard.

Di. Rustig. Wel enkele treffers buiten de stad maar geen alarm. Voor het eerst sinds weken!

Wo. Geruchten: Hongarije, de laatste Duitse bondgenoot, zou wapenstilstand gesloten hebben. Opheusden weer verloren gegaan. Vele doden onder de burgerbevolking. Lienden en Ommeren zouden moeten evacueren. Geallieerde landing op de Noordelijke Rijnsoever bij Renkum. Door het Duitse vuur mengde zich een onweer. De Duitse projectielen zijn ± elf centimeter middellijn en 45 cm lang.

Do. 's Morgens beschieting. Treffers in een buitenwijk met een dode. Tot nu toe zijn er in de gemeente Rhenen naar schatting twintig dode burgers en drie à vier dode moffen. Een gunstige verhouding gezien de bevolking van 8000 (waarvan nog een deel is geëvacueerd) en slechts enkele honderden moffen. 's Middags weer feest. 's Avonds 20.30 – 23 uur zware beschieting; gecontroleerd vanaf 13-15 kilometer, i.e. Dodewaard.

Treffers over geheel Rhenen; ± twintig tussen viaduct en kerkhof (dus ook de Spoorbaanweg). Vele bij de Veenendaalsche weg.

Een treffer tegen de spoorhelling op dertig meter van ons huis; een idem op zestig meter. Het spoorgat heeft ons veel bespaard (zie tekening). Vroeger ook al eens een kleintje onder tegen de helling. Achter ons op 75 meter een voltreffer in een huis. Blijkbaar zwaar geschut (men schat 15 à 18 centimeter). De scherven sloegen nog door de muren van een schuurtje heen dat op enige afstand stond. Bij veel burens schade. Wij kwamen er goed af. Granaattrechters van 250 cm middellijn en zestig centimeter diep.

We koken in het schuurtje op een geleend waskacheltje en zien onze kolenvoorraad al belangrijk slinken. Enfin als we nu eerst maar door de eerste weken heen scharrelen zien we daarna wel weer verder. Ik meen dat particulieren voorlopig niet voor kolentoewijzing in aanmerking zullen komen.

Ziezo nu weet U weer hoe het hier gaat. Is Cor tijdig uit Arnhem weg kunnen komen? Het schijnt er nogal bar geweest te zijn.

Tot ziens. Beste groeten van ons vieren Uw

Wessel

Noten

¹ Cor was Wessels oudste zuster die in Arnhem woonde.

Het gezicht op Rhenen

Hendrik Jan Wolter, Nescio en de Cuneratoren in de kunst

Jaap Harskamp

Historisch gezien hebben kunstenaars sterke affiniteit getoond met het stadje Rhenen. Als Bavink in Nescio's Titaantjes het 'Gezicht op Rhenen' als thema kiest, dan sluit hij aan bij een levendige traditie in de schilderkunst. Heeft Nescio echter een bestaand schilderij als voorbeeld gekozen? Jaap Harskamp op zoek naar een doek dat een doorslaggevende invloed heeft gehad op de schepping van het verhaal zelf.

Bavink en Rhenen

De auteur Nescio [pseudonym voor Jan Hendrik Frederik Grönloh] (1882-1961) bezat het oog van een landschapschilder. Als geen ander onder zijn tijdgenoten hanteerde hij de pen als penseel. Aan dat bewonderenswaardige talent danken we talrijke pagina's binnen het bescheiden oeuvre die zich als doek laten inlijsten. En dan is er natuurlijk de fictieve figuur van de schilder zelf die in zijn verhalen opduikt – met name in Titaantjes. In het zevende hoofdstuk van dit verhaal ontmoeten we de vrienden Koekebakker, Bekker, Hoyer en Bavink aan op het strand van Zandvoort, in discussie en filosoferend als vanouds. Hoyer spreekt over de sociale taak van de kunstenaar, Bekker kondigt aan Dante te vertalen, en Bavink belooft een groot gezicht op Rhenen te schilderen. Koekebakker is een zwijgende maar goedgegelovige toehoorder.

Het is een overigens wat paradoxaal aspect in Nescio's benadering dat de jonge hemelbestormers in Titaantjes wat hun artistieke streven betreft zonder meer traditioneel te noemen zijn. In maatschappelijke zin mogen deze figuren zich anti-conformistisch opstellen, waar het de kunst betreft kan men een vertaling van Dante in die periode nauwelijks als avant-gardistisch omschrijven, en voor de schilder was het gezicht op Rhenen een thema dat – zoals we zullen zien – een lange voorgeschiedenis in de vaderlandse kunst kent. De latere desillusie lijkt in de jeugdige ambitie besloten te liggen. Niet voor niets is in de titel het verkleinwoord gebruikt.

In het volgende (achtste) hoofdstuk treffen we Koekebakker in een melancholieke bui op de Rijnbrug in Rhenen. Na een verblijf van zes jaar in het buitenland is hij naar Nederland teruggekeerd. Het is toepasselijk dat de welwillende luisteraar van weleer nu de negatieve balans van prestaties opmaakt. Zijn eigen idealen en

die van zijn van de vrienden waren niet gerealiseerd. Het verlangen was eentonig geworden. De lente, het jaargetijde van de hoop, bood weinig meer dan zachte troost in een berustend besef van nederlaag: “Doelloos zit ik, Gods doel is de doelloosheid”.

Opmerkelijk is dat de betreffende passage in het verhaal in de onvoltooid tegenwoordige tijd is geplaatst, terwijl de voortzetting van de verleden tijd ‘normaal’ geweest zou zijn. Het hoofdstuk functioneert als een breekpunt tussen ‘toen’ en ‘nu’, tussen de gespannen verwachtingen van weleer en de desillusie van het heden. De handeling komt als het ware tot mijmerende stilstand, om in het volgende hoofdstuk opnieuw – in Amsterdam - op gang te worden gebracht. Hoe was het Bavink vergaan? Wat was er terecht gekomen van zijn ambitie dat grote schilderij aan de Rijn te scheppen? Tot twee maal toe beschrijft Nescio in Titaantjes dat schilderij van Bavink waarvan het onderwerp een panoramisch landschap is met een gezicht op Rhenen. In hoofdstuk acht leest men:

Jaren had Bavink met tusschenpoozen gewerkt aan zijn gezicht op Rhenen, aan de rivier, den berg, den Cuneratoren, de bloeiende appelboomen, de roode daken van ‘t stadje, de kastanjes met hun witte en roode bloemen en de bruine beuken tusschen de huizen in de hoogte, en ‘t molentje ergens op den berg.

In hoofdstuk 13 volgt opnieuw een gedetailleerde beschrijving van hetzelfde schilderij: De rivier, den berg, den Cuneratoren, de bloeiende appelboomen, de roode daken van Rhenen, kastanjes met hun witte en roode bloemen, de bruine beuken en ‘t molentje ergens in de hoogte ...

Een dergelijke, vrijwel identieke herhaling is ongewoon voor het subtiële talent van Nescio. Het gezicht op Rhenen zelf of een artistieke weergave van dat panorama, moet de auteur bijzonder geraakt hebben.

Rhenen, gelegen aan een kromming van de Rijn, met zijn hoog oprijzende toren van de laatgotische Cunerakerk¹, biedt een panorama dat vele kunstenaars heeft aangetrokken. Hans Faverey wijdde een cyclus gedichten aan het befaamde gezicht op Rhenen (opgenomen in de bundel *Lichtval*, 1981, en in 1984 in een beperkte oplage opnieuw uitgegeven onder de titel *Gezicht op Rhenen* als derde deel van de serie ‘Zeven Zestigers’). Maar het zijn vooral de schilders geweest die Rhenen een hoekje hebben verschaft in de kroondomeinen van de nationale kunst.

De eerste schilder die dat unieke gezicht ‘ontdekte’ was Hercules Seghers. Hij was het die Rhenen aan het einde van de jaren 1620 schilderde en in 1630 het stadje in een ets van liggend formaat weergaf. Halverwege de jaren dertig volgde Jan van Goyen zijn voorbeeld en schilderde Rhenen vanaf de landzijde, statig gelegen in een glooiend landschap waarin merkwaardig genoeg de bomen ontbreken. Daarna

volgden liefst 28 gezichten op Rhenen van zijn hand. In de vele versies na 1640 toont Van Goyen Rhenen vanaf de overkant van de Rijn, zodat de ligging van het stadje aan de rivier fraai tot uitdrukking komt.

Rhenen werd een populair onderwerp voor de schilders die in zijn voetspoor volgden. Samuel van Ruydael en Albert Cuyp (zijn schilderij toont een ‘Italiaanse’ dimensie) brachten Rhenen in beeld; Rembrandt tekende de poorten van de stad vanaf 1643 achtmaal en ook een latere generatie: Jacob van Ruisdael, Anthonie Jansz. van der Croos (het lijkt mij zeer wel mogelijk dat Wolter was geïnspireerd door zijn gezicht op Rhenen dat uit 1656 stamt), Johannes Ruisscher e.a. werd door het panorama gefascineerd. Daarnaast is er een ets van Wenzel Hollar (Praag 1609 – Londen 1677) die Rhenen vanuit het westen gezien heeft vastgelegd. Op die prent, pal voor de Cuneratoren, ligt duidelijk herkenbaar het zogenaamde Koningshuis waar Frederik V van Palts (1596-1632), koning van Bohemen en kleinzoon van Willem van Oranje, verbleef na zijn nederlaag in de Slag op de Witte Berg (8 november 1620) tot aan zijn dood in 1632. Dat paleis werd in 1812 is afgebroken.

In onze eeuw bracht Ferdinand Hart Nibbrig (1866-1915) gedurende de jaren 1907/08 een periode in Rhenen door. Tijdens dat verblijf schilderde hij *De Molenberg* en het opmerkelijke doek *Het pontveer te Rhenen*, een naturalistische scène waarin een troep veldarbeiders de Rijn wordt overgezet (tot laat in de negentiende eeuw was de tabakscultuur de voornaamste bron van inkomsten voor de bewoners van de stad).

Willem Bastiaan Tholen (1860-1931) verbleef in het stadje waar hij in 1910 het intrigerende doek *Gezicht op Rhenen* – gezien vanuit het raam van zijn atelier - in olieverf schiep. Daarnaast legde hij een weids landschap met twee kinderen op de voorgrond vast, en de Cuneratoren op de achtergrond. In 1916 vervaardigde Germ de Jong een ets onder de titel de *Cuneratoren Rhenen* (afgebeeld op p.10 van het schrijversprentenboek over Nescio: de samenstellers motiveren de keuze van deze ets niet en de samenhang is onduidelijk). Jan Adam Zandleven (1868-1923) schilderde zijn *Gezicht op de Cuneratoren te Rhenen* in 1919. Onder de schilders van de jaren 1910/1920 was Rhenen in de mode. Bavink blijkt duidelijk door zijn tijdgenoten aangespoord.

Ontstaansgeschiedenis

De gedetailleerde manier waarop Nescio Bavink's *Gezicht op Rhenen* beschrijft is veelzeggend in die zin dat de auteur over het algemeen veel minder specifiek is in duiding van tijd, plaats, inhoud of onderwerp. Zijn verwijzingen zijn suggestief, maar nauwelijks exact te noemen. Vanwaar dan die precisie in deze context? Een onmiddellijk antwoord ligt voor het grijpen: de auteur kwam, zag en was overrompeld door een panorama dat hij aan zijn lezer wilde overbrengen. Het is een moge-

lijk, maar naar mijn gevoel: incompleet antwoord. Gezien de levendige traditie van het gezicht op Rhenen in de schilderkunst, komt het mij voor dat Nescio - althans in de gepubliceerde versie van het verhaal - een bestaand schilderij als voorbeeld heeft gekozen. Hij heeft dat werk met eigen ogen gezien en heert er de inspiratie van ondergaan.

Geen van de genoemde 17de eeuwse schilders echter biedt een gezicht op Rhenen dat overeenstemt met de beschrijving van Bavink's schilderij. Bavink was niet op het verleden gericht. Was hij misschien door een tijdgenoot geïnspireerd? Dat is zeer wel mogelijk - maar stellig niet de doeken van Hart Nibbrig, Tholen of Zandleven. Om een mogelijke schakel tussen verhaal en schilderkunst te achterhalen, moeten we allereerst de ontstaansgeschiedenis van *Titaantjes* in overweging nemen. De definitieve vorm van het verhaal dateert van januari 1914 en verscheen in juni 1915 in *Groot Nederland*. Er bestaat echter een vroegere versie van het verhaal (afgedrukt in *De Revisor* VI, no.3) die teruggaat naar de periode eind 1911, begin 1912. De schepping van *Titaantjes* moet met andere woorden geplaatst worden tussen 1911/12 en 1914.

In die vroege versie van het verhaal (hoofdstuk zeven) speelt Rhenen een voorname rol, zij het op geheel andere wijze dan in de gepubliceerde vorm daarvan. In het oorspronkelijke manuscript reizen Koekebakker en Bekker op een hete dag in



Schilderij van Hendrik Jan Wolter (1882-1961) 'Gezicht op Rhenen', anno 1910 (Museum Het Rondeel te Rhenen)

mei naar dat stadje. Rhenen is in Nescio's beschrijving vanuit een twee invalshoeken gezien. Allereerst is een beeld van afstand getekend:

... het stadje met zijn roode daken etagegewijs tegen de heuvel, het molentje in de hoogte en de Cuneratoren oprijzend uit 't ongeziene en hooger dan de berg, de rivier die je niet zag want die zat achter den dijk ...

En later wordt de lezer een panorama geboden dat beschreven is vanaf een pad dat door de wei loopt die tussen stad en rivier ligt:

Daar zie je de Cuneratoren aan 't eind van de wei. De rivier links, de toren vooruit en de berg rechts sluiten de wereld af, voor ons dien dag een wereld van roode daakjes en bloeiende appelboomen.

Het opmerkelijke van de vroegere versie is dat van een geschilderd gezicht op Rhenen geen sprake is (Bavink bevindt zich niet in het gezelschap van Koekebakker en Bekker). Het gaat hier simpelweg om een visuele impressie. Het schilderij is later in het verhaal gebracht. Een stilistische vondst - maar was het ook een vondst in *letterlijke* zin? Het antwoord op die vraag moet ergens liggen in die periode tussen 1911 en 1914.

Geestverwanten

Onlangs nam ik een boek op ter inzage gewijd aan het werk van de Amersfoortse schilder Hendrik Jan Wolter (1873-1952)². Het was een *persoonlijke* ontdekking in die zin dat ik een aantal schilderijen te zien kreeg die ik onmiddellijk herkende zonder deze ooit eerder aanschouwd te hebben. Beelden van Amsterdam-Noord waar ik mijn jeugd doorbracht; van Florence waar ik het voorrecht had twee jaar te verblijven; impressies van de Oostlondense havens die niet al te ver van mijn woonhuis verwijderd liggen, van Cornwall waar ik jaarlijks enige tijd aan het stadsleven ontsnap.

Belangrijker nog: daar zijn Wolter's 'oer-Hollandse' taferelen en de connecties met Nescio (die zelf geruime tijd aan de Laanweg in Amsterdam-Noord woonde). De Amsterdamse scènes (herinneringen aan Breitner en Witsen), de prachtige gezichten op Veere (herinneringen aan *De uitvreter*) die Hendrik Jan Wolter gecreëerd heeft, alsmede de zomeravonden in Zierikzee, de haven- en rivierbeelden (als Monet de schilder van de Theems is, dan is Wolter die van de Amstel), zullen Jan Hendrik Frederik Grönloh onmiddellijk hebben aangesproken mocht hij de gelegenheid gehad hebben deze te aanschouwen.

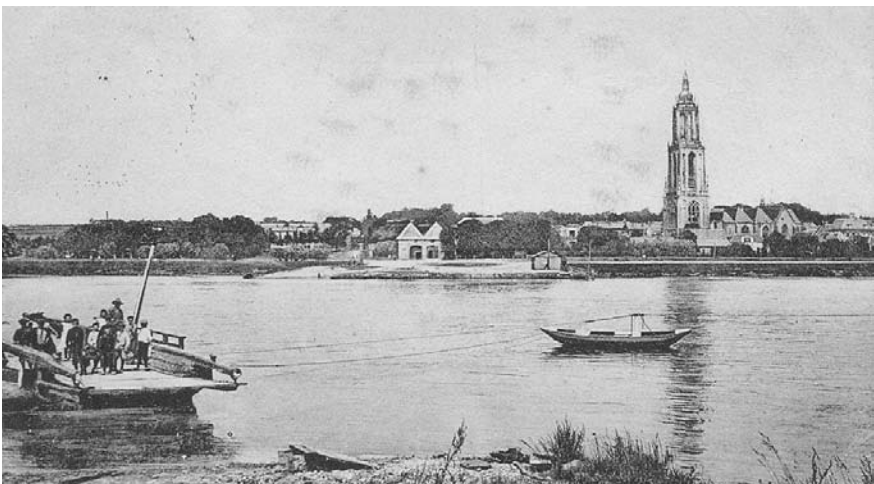
Wolter is bovenal de schilder van het water, het licht en de luchten. Hij is zonder enige twijfel een geestverwant van Grönloh te noemen, zowel in thematiek als in houding, een Nescio in de schilderkunst. In zijn benadering tot de kunst, zowel in

praktisch als in theoretisch opzicht, was Wolter een volslagen ondogmatische geest die elk –isme afwees als een ideologische beperking die op den duur in de verstar- ring van talent vastloopt.

En dan is daar Wolter's *Gezicht op Rhenen*, een schilderij dat hij in 1910 voltooide. In datzelfde jaar schreef Nescio vermoedelijk het postuum uitgegeven brieffrag- ment 'Bemide landschapschilder' waarin de fraaie zin voorkomt: 'ik voel me zoo miserabel als een goed schilderij in 't Rijksmuseum'.

Hendrik Jan Wolter is een kunstenaar die tegenwoordig te weinig bekendheid geniet. Dat is niet te wijten aan zijn talent, maar veeleer aan de grilligheid van de waardering in de kunst (waarvoor een Nescio zeker oog gehad zou hebben). Amsterdammer van geboorte genoot de schilder zijn opleiding aan de Académie des Beaux Arts in Antwerpen. Terug in Nederland bouwde hij een oeuvre op dat in 1904 al werd bekroond met de Willink van Collenprijs. Hij was lid van verscheidene vooraanstaande kunstenaarsgezelschappen zoals 'Arti et Amicitiae', 'St.Lucas' en 'Pulchri Studio'. De contemporaine waardering voor zijn werk bezorgde hem uiteindelijk een hoogleraarschap (1925-1938) aan de Rijksakademie te Amsterdam. Het lijkt onbetwistbaar dat een kunstliefhebber als Jan Hendrik Frederik Grönloh zijn werk gekend en gewaardeerd heeft.

Hendrik Jan Wolter - een bewonderaar van Franse impressionisme in de kunst - had zich in 1904 aan het Mauvezand in Laren gevestigd. In de jaren die volgden was hij actief betrokken bij het kunstgebeuren aldaar. Laren was uitgegroeid tot een waarlijk kunstenaarsdorp. Rond de eeuwwisseling al hadden tientallen schil- ders, auteurs en kunstliefhebbers zich aldaar gevestigd. Laren was 'ontdekt' door



Gezicht op de stad Rhenen bij het Rhenense veer circa 1910 (Collectie A.J. de Jong)

Jozef Israëls toen hij in 1870 het maritieme Scheveningen verliet en zich in het landelijke Gooi vestigde. Albert Neuhuys en Anton Mauve volgden hem spoedig. Kort daarna arriveerden Jacob Kever, Hendrik Valkenburg, Wally Moes, Etha Fles, Arina Hugenholtz en Tony Offermans. Ook buitenlandse schilders werden naar het Gooise landschap getrokken. Max Liebermann kwam er voor het eerst in 1884 en de Amerikaan William Henry Singer (zoon van een staalmagnaat uit Pittsburg) liet in 1911 in Laren een landhuis 'De Wilde Zwanen' neerzetten dat later het Singer Museum zou worden. Hij was met zijn vrouw Anna en vriend, de schilder-beedhouwer Martin Borgord naar Laren gereisd.

In 1903 ontstond onder impuls van Auguste Legras een Gooise schildersvereniging ander de naam van "De Tien". Groepsexposities werden in het hele land georganiseerd. In de Nederlandse schilderkunst speelde het dorp een rol in de kentering van romantiek naar impressionisme, zozeer zelfs dat de term Larense School in de kunstcritiek is aangewend (Wolter – en ook dat zou Nescio gewaardeerd hebben – is in de beweging als 'randfiguur' geduid).³ De concentratie van kunstenaars aldaar maakte krachtige naam in de kunsthandel tot ca.1914. Aan titaantjes ontbrak het niet op de hei.

Wolter, mede-oprichter van de 'Hollandse Kunstenaarskring' in 1912 (samen met o.a. Piet Mondriaan, Jan Sluijters en Hart Nibbrig), was veeleer het type van een 'reizende' kunstenaar. Als buitenschilder ging hij zijn eigen weg in het Larense kunstenaarsmilieu en zocht inspiratie in Zeeland, langs de grote rivieren en buiten eigen land. Zijn *Gezicht op Rhenen* stamt uit de Larense periode (hij was naar Rhenen getrokken in gezelschap van de Larense schilder David Schulman).

De omgeving van 't Gooi was na lang isolement 'geopend' door de Gooise tram die sinds 1881 van het Weesperpoortstation allereerst naar Muiden en Naarden reed en een jaar later werd doorgetrokken naar Laren, Hilversum, Blaricum en Huizen. In Laren stond de tram bekend als de 'Gooise moordenaar'. Een centraal punt voor de reizigers werd het logement 'De vergulden postwagen' van Jan Hamdorff (1860-1931). Toen de schilders het gebied ontdekten als een ideaal werkterrein, verhief Hamdorff zijn logement tot een kunstenaarscentrum dat uit wijde omgeving artiesten en belangstellenden trok. Zo succesvol was deze Hamdorff als ondernemer, men wees naar hem als de 'ongekroonde koning van Laren', dat hij aan de Brink zijn 'Hotel Hamdorff' kon openen. De kunstzaal van dit hotel groeide uit tot een befaamde expositieruimte.

Een inspirerende tentoonstelling

In 1913 vatte Hamdorff het plan op om ter gelegenheid van de 100-jarige onafhankelijkheid van Nederland een groot tuinfeest te combineren met een tentoonstelling van werk van plaatsgenoten. Wolter nam deel aan de voorbereidingen en

samen met de schilders Lammert van der Tonge (1871-1937), Ferdinand Hart Nibbrig, J.S.H. Kever (1854-1922) en Willy Sluiter (1873-1949), was hij verantwoordelijk voor het ontwerp van een expositie-ruimte waarin meer dan 150 kunstwerken tentoongesteld werden, de open galerei met Dorische zuilen en het meubilair van de zomertuin. Hendrik Jan Wolter speelde met andere woorden een vooraanstaande rol in de organisatie van feest en expositie.

De tentoonstelling werd op 1 juli officieel geopend. Een fraai versierde tuin, muziek van het strijkorkest van Zunky Joska en achter in de Muzentuin het expositiegebouwtje: drie zalen waarvan de vloeren met grint waren bedekt. Een dag later reageerde de *Gooi en Eemlander* met de geestdriftige woorden dat er “nimmer eene tentoonstelling van Gooische kunstwerken werd bijeengebracht welke door uitgebreidheid en kwaliteit van het tentoongestelde zòzeer de aandacht zal trekken”.

Het evenement werd een groot succes dat van heinde en verre bezoekers trok en nationale aandacht kreeg. Er hingen een aantal werken van Wolter in de zalen van Hamdorff: maar heeft de schilder er zijn *Gezicht* getoond? Is het mogelijk dat Grönloh dit schilderij daar gezien heeft?

Ondanks alle nasporingen is het (voor mij) niet mogelijk deze vragen met zekerheid te beantwoorden. Er bestaat geen catalogus van de tentoonstelling in Hamdorff's hotel. En over de figuur van Grönloh weten we maar heel weinig (het schrijversprentenboek van Nescio blijft een schimmig geheel). Biografische gegevens zijn schaars, over zijn persoon kan vrijwel niemand ons inlichten. We bezitten de schat van zijn verhalen en *that's it*. In deze samenhang is er dan ook geen andere weg dan speculatief te werk te gaan. Allereerst een factor in negatieve zin: het is vrijwel zeker dat Grönloh het schilderij van Wolter niet in Amsterdam heeft gezien. In de archieven van de Maatschappij Arti et Amicitiae blijkt dat dit werk daar nooit tentoongesteld is geweest.

Ik wil daarom het volgende scenario suggereren: Hendrik Jan Wolter exposeerde zijn *Gezicht op Rhenen* in de Larense zomertuin. De tentoonstelling werd door Grönloh bezocht - hij verbleef dikwijls in 't Gooi en die omgeving figureert in bijna al zijn geschriften - en daar werd hij getroffen (de schok der herkenning) door dat kleine doek (45x66cm). Het schilderij schonk hem de inspiratie een verhaal te voltooien dat hij tot op dat moment niet tot samenhangende eenheid had weten te smeden. Zelfkritiek had hem ervan weerhouden de eerste versie van *Titaantjes* voor publikatie aan te bieden. In Laren kreeg Nescio pas werkelijk greep op een verhaal dat hem vele maanden had bezig gehouden.

Het loont de moeite de parallele scènes in de gepubliceerde en de manuscript versie van het verhaal verkort naast elkaar te plaatsen en de subtiele verschillen te onderlijnen:

[gepubliceerde versie]

... de rivier, den berg, den Cuneratoren, de ...
appelboomen, de roode daken..., de kastanjes
en 't molentje...

De rivier, den berg, den Cuneratoren, de ...
appelboomen, de roode daken ..., kastanjes
..., de bruine beuken en 't molentje ...

[manuscript vorm]

het stadje met zijn roode daken..., het
molentje in de hoogte en de Cuneratoren
... de rivier die je niet zag...

... de Cuneratoren aan 't eind van de wei.
De rivier links, de toren vooruit en de
berg rechts, ... een wereld van roode
daakjes en bloeiende appelboomen.

De variatie van invalshoeken waarmee Nescio Rhenen in de oorspronkelijke vorm van het verhaal beschreef, is in de uiteindelijke versie verdwenen. De twee beelden zijn tot een enkele visie geconcretiseerd. Het is deze scherpere omlijsting die mij intrigeert. Ik heb enkele mensen gevraagd (Engelse vrienden die nooit van Nescio of Wolter gehoord hadden) het schilderij van Wolter voor mij te beschrijven. De volgorde van beschrijving stemde in algemene termen overeen met de manier waarop Nescio de inhoud van het schilderij van Bavink weergeeft, d.w.z.: voorgrond (rivier, bootjes, grazend vee), centraal punt (Cuneratoren), beweging van links naar rechts (bomen, rode daken, bomen), achtergrond (molen).

Het visuele beeld van Rhenen waarmee oorspronkelijk een uitstapje was getekend, werd omgewerkt tot een canvas met een doek in felle kleuren. Rhenen bleek een sleutel tot structurering, Wolter de inspiratie daartoe: ingevoegd werd het achtste hoofdstuk - een 45 scharnierhoofdstuk - waarin de gedesillusioneerde Koekebakker op de brug bij het stadje over het verleden mijmert. Bijgevoegd werd de passage (hoofdstuk 13) waarin Bavink zijn schilderij vernietigt.

Er zijn verschillen tussen het gezicht van Wolter en dat van Bavink. Wolter schilderde Rhenen in hoogzomer, Bavink zag de stad in het voorjaar; Wolter's schilderij is bescheiden van grootte, Bavink schilderde een doek dat hij later in 64 gelijke, rechthoekige brokken van 15 bij 12½cm kapot snijdt. Laat men echter afgezien van genoemde verschillen - het oog van links naar rechts over het doek van Wolter gaan en men vergelijkt vervolgens de juxtapositie van het weergegevene in Nescio's beschrijving (met weglating van koeien en scheepjes) van het schilderij van Bavink, dan blijkt de symmetrie compleet. Nescio biedt meer kleur omdat het seizoen in het verhaal (lente) dat vereiste.

Er bestaat, zoals gezegd, geen zekerheid dat Nescio het schilderij in Laren gezien heeft (of dat het schilderij van Wolter daar gehangen heeft).⁴ De overeenkomsten tussen beide schilderijen zijn niettemin zo treffend, dat ik zonder terughoudendheid de hypothese opwerp dat Wolter's *Gezicht op Rhenen* model heeft gestaan voor het doek dat niet alleen zo'n cruciale rol in Nescio's verhaal zelf speelt, maar

ook in de ontstaansgeschiedenis van *Titaantjes*. Daarmee is een belangwekkend inzicht verworven in de scheppende werkwijze van de auteur.

Jaap Harskamp
London, januari 2008

Bronnen

Jaap Harskamp (1946) is gepromoveerd in de Vergelijkende Literatuurwetenschap (Amsterdam). Hij is Curator van het Nederlands/Vlaamse boekenbezit in de British Library en Honorary Research Fellow aan University College London. Hij publiceert regelmatig zowel in als buiten Nederland.

Noten

- ¹ Sint Cunera, maagd en martelares, is patrones van de stad Rhenen. Toen de heilige Ursula van Keulen en haar 10.000 maagden in de vierde eeuw bij Keulen waren overvallen door de Hunnen, werd Cunera, een prinses uit York, gered door de Friese koning Radboud, die haar meenam naar zijn slot Prattenburg in Rhenen. Zijn jaloerse vrouw Aldegonde vermoordde de prinses waarna Radboud zich tot het christendom bekeerde. Drie eeuwen later werd Cunera door de Utrechtse bisschop Sint Willebrord bijgezet. Rhenen groeide uit tot bedevaartplaats. De bouw van de Cunerakerk werd uit de opbrengsten van de pelgrimage betaald en voltooid in 1531.
- ² Klaas de Poel. *Hendrik Jan Wolter, schilder van licht en kleur*. Zwolle, 1992.
- ³ Jan P.Koenraads. *Gooise schilders*. Amsterdam, 1969.
- ⁴ In een brief van 6 december 2005 schreef Evert J.M.Douwes Sr. (Gebr.Douwes Fine Art B.V.) mij het volgende: Wist ik maar wát er met Gezicht op Rhenen van H.J.Wolter gebeurd was tussen 1910 en 1914! Ik denk dat het inderdaad in 1913 in Hamdorff, Laren gehangen heeft.

Zegel van de Cunerakerk te Rhenen

Ad J. de Jong

Het artikel van W.H. Strous¹ in het januarinumnummer 2008 van Oud Rhenen over het kerkzegel van de hervormde Cunerakerk en de vaststelling dat het oudst bekende zegel, met als symbool de granaatappel, uit 1767 dateert maakte mij nieuwsgierig. Immers mogelijk waren er oudere kerkzegels te vinden.

Inmiddels heeft Strous ook verder kunnen zoeken in de bibliotheek van het Landelijk Dienstencentrum van de Protestantse Kerk (PKN) te Utrecht en wijdde een tweede kort artikel aan dit onderwerp elders in dit meinumnummer. Het bewuste zegel uit 1767 was mogelijk van een ingekomen attestatie afgeknipt en met andere zegels op een kaart geplakt met als titel Classis Amersfoort. Nu viel Rhenen niet onder de Classis Amersfoort, maar er kan daar wel een attestatie of ander docu-

ment namens de kerk in Rhenen naartoe gestuurd zijn.

Zouden er oudere afbeeldingen met de granaatappel in Rhenen te vinden zijn?

Adriaan P. de Kleuver zou beweerd hebben dat er op het titelblad van het Passionaal van Jan Veldener (Utrecht 1480), voorstellende de dood van Sinte Kunera, rechts naast het drietal Kunera/koningin/dienstmaagd een granaatappel zou zijn afgebeeld. Zowel Strous als ik hebben een dergelijke afbeelding niet kunnen vinden op houtsneden uit die tijd. Wel zou je met een beetje fantasie kunnen zeggen dat er een

Afbeelding op de omslag van het proefschrift van E.M.Th. Emonds uit 1922; de tekening zou zijn ontleend aan het titelblad in het Passionaal van Jan Veldener (Utrecht 1480). Links op de voorgrond een figuur die zou kunnen duiden op de granaatappel genoemd door de Kleuver

De legende van Sinte Kunera in de middeleeuwen



G. Emonds O.F.M.
M·D·C·C·C·XXII

granaatappel is afgebeeld op het voorblad van een proefschrift over de Cuneralegende van pater Emonds uit 1922². De tekening zou zijn gemaakt naar afbeelding van een houtsnede voorkomend op genoemd passionaal van Jan Veldener uit 1480.

Volgende stap was nu om te gaan zoeken naar mogelijke laatmiddeleeuwse zegels van de Cunerakerk in Rhenen. De Cunerakerk was toen nog een katholieke kerk en de plaatselijke commandeur van de Duitse Orde was tevens pastoor.

In het archief van de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht is een zegel bewaard gebleven van het Duitse Huis c.q. de commandeur te Rhenen uit 1415, echter voorstellende Cunera met nimbus en in haar rechterhand de wurgdoek en in haar linkerhand een palm^{3, 4, 5}.

Op een geheimzegel van de stad Rhenen uit 1417^{6,7} wordt Cunera eveneens afgebeeld met in haar rechterhand de wurgdoek, maar met in haar linkerhand een sleutel. Tevens is er een tweede geheimzegel uit de 16^e eeuw bewaard gebleven waarop Cunera is afgebeeld met de wurgdoek om haar hals; rechts en links van haar zijn twee wapenschildjes afgebeeld met daarop respectievelijk drie koeken en een schuin links geplaatste sleutel.

Het Agnietenklooster te Rhenen had in de middeleeuwen een grootzegel met daarop afgebeeld St. Agnes met in haar linkerhand een palmtak en voor bij haar voeten een lam. Geen enkel teken van een granaatappel dus.

Gezocht zal dus moeten worden naar attestaties die vanuit de kerk te Rhenen naar andere plaatsen waren gestuurd, bijvoorbeeld in de 17^e eeuw. De attestaties echter werden door de kerken later niet altijd bewaard. De commandeurs van Rhenen voerden als lid van de Ridderlijke Duitse Orde ook als priesterbroeder hun eigen familiewapen in combinatie met op zilver het zwarte Jeruzalem kruis, het symbool van de Duitse Orde.



Zegel van de commandeur van de Duitse Orde, tevens pastoor van de Cunerakerk, d.d. 12 juni 1415 (Cuneradag), Inv. No. 2312. Randschrift: +S(igillum):COM(m)E(n)DATORES:I(n):RE(NEN)



Geheimzegels van de stad Rhenen uit 1417 en 1552

Zo voerde een van de laatste commandeur/pastors van Rhenen, Cornelis Jansz. van Oudewater, als wapen een kruis met een hartschild met drie schuinbalken. Zijn zuster Alidit Jansdr. de Bruyn genoemd, voerde een gedeeld wapen met heraldisch rechts een adelaar (wapen Beyer) en links eveneens drie schuinbalken. Zij was gehuwd met Adriaen Heynricksz Beyer.

Mogelijk was de familienaam de Bruyn en waren ze oorspronkelijk uit Oudewater afkomstig, daar het wapen van Oudewater er anders uitziet.

Voorts bevindt zich in het archief van de Duitse Orde nog een zegel (onder papier) van commandeur/pastoor Cornelis Jansz. van Oudewater, voorstellende een letter 'T' met daaronder een zevenpuntige ster. Ten tijde dat Cornelis Jansz van Oudewater commandeur en pastoor te Rhenen was vonden tevens in de Nederlanden de beeldenstormen ('troubelen') plaats.

Op 9 september 1567 (missieve d.d. 19 maart 1567) werd het hof van Utrecht aangezegd door koning Philips II om de hertog van Alva te erkennen als gouverneur en kapitein generaal over de Nederlanden.

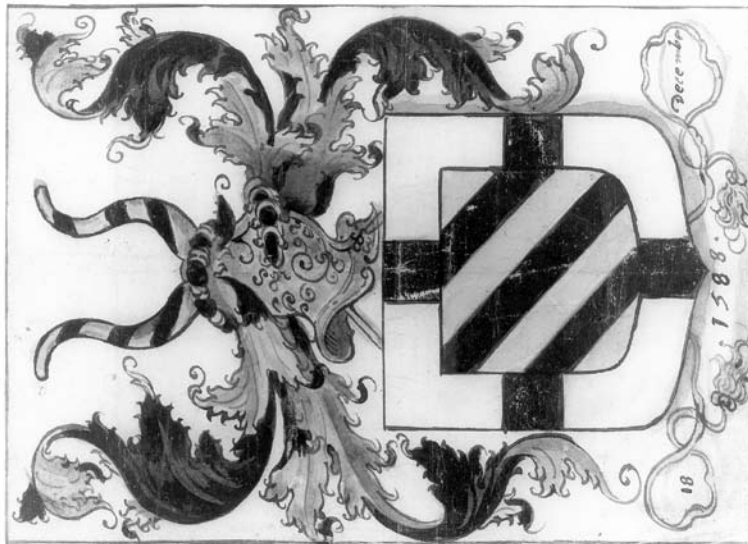
Johan van Lent en Anthony van Grijspre, beiden raden in het hof van Utrecht, werden door de hertog Alva benoemd in het onderzoek naar deze 'troubelen' ten einde degenen die zich daaraan schuldig hadden gemaakt te kunnen vervolgen. De beeldenstorm heeft te Rhenen niet geleid tot noemenswaardige schade aan het kerkinterieur, zoals aan het oksaal, zoals ook tijdens de Franse bezetting einde 18e eeuw geen schade is toegebracht aan wapens op grafstenen (op andere plaatsen werden deze bijvoorbeeld uitgehakt).

In 1568 werden zowel de schout als de pastoor gevraagd wie er te Rhenen betrokken waren bij deze 'troubelen' en nog voortvluchtig waren⁸.

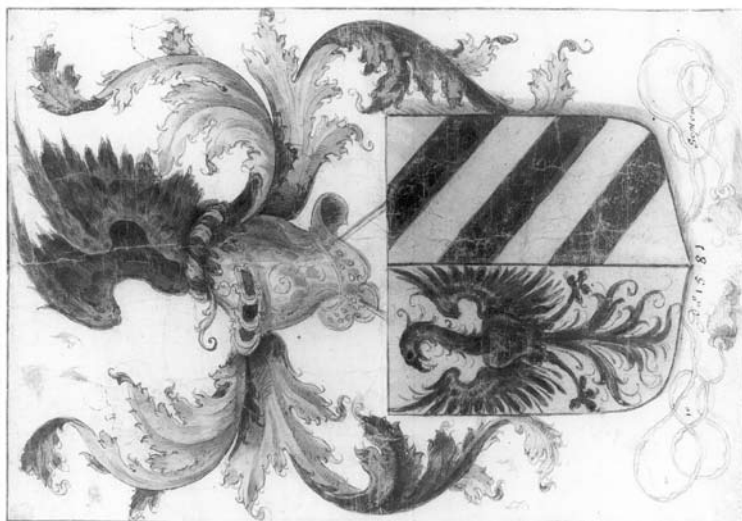
De schout geeft alleen maar namen van personen die 'van Brederode gedient hebben', te weten Joost Willemsz. Tulman, Heynrick Thonisz., Rijck Stevensz., Dirck van Rhenen, Eghert van Ham, Jacob Gerrit ten Haer, Thonis Lauwerenz. en nog een Gerrit Lauwerens in verband met een procedure jegens Willem Thonis Rutrgers. Deze waren reeds bij sententie van 17 augustus 1568 verbannen. Het zou hier 'eenlopende gesellen' betreffen, die geen 'goet ter werelt' hadden (waar dus niets te verhalen was).

Voorts was er een attestatie ontvangen van de commandeur van Rhenen, *'wezende aldaer pastoor', inhoudende, dat hij gheen kennisse ende heeft van yemant van Rhenen, die welcke fugitif wesen soude, ofte die hem selve misbruyet zoude moegen hebben in dese leste beruerte. Actum onder zijn handt. den 1 Martii 1568, ende onderteykent: Cornelis van Oudewater, commandeur tot Rhenen'.*

Cornelis van Oudewater overleed 11 oktober 1577 en werd in de kerk van het Duitse Huis te Utrecht begraven. In de kerkrekeningen van Rhenen uit de 16^e eeuw⁹ wordt hij jaarlijks genoemd bij de uitgaven als beloning voor zijn diensten.



Wapen van Cornelis Jansz van Oudewater, commandeur/
pastoor te Rheden (HUA uit Wapenverzameling aanwezig in de
Topografische Atlas aldaar)



Wapen van Alijdt Jansdr. de Bruyn, zuster van commandeur/
pastoor te Rheden Cornelis Jansz. van Oudewater: een gedeeld
wapen met heraldisch rechts, de adelaar, het wapen van haar man
Adraen Henricksz Beyer (aanwezig in HUA Topografische atlas)

Zo lezen we in de rekeningen van 1573/74:

‘Cornelis Jansz Commendeur tot Renen xx g dat hij een heel jaer opt hooch altaer die hoochmis singt, verschenen petri ad cathedrum ann LXXxii’, ‘Noch den selven xxiiiij sz dat hij een heel jaer tgraft van Bor van Hemerten begaet lesende metten wijquast

miserere mei Deus, 'Noch den selven xxiiij ss dat hij een heel Jaer alle donderdach theijlick sacraments loff singt mit ij Collecten' en 'Noch den selven ij g dat hij een heell Jaer alle saterdach alle liefvrouwen avonden ende in den vasten die collecten singht'.

De zuster van deze commandeur/pastoor Cornelis Jansz. van Oudewater, zich Alijdt Jansdr. de Bruyn noemende, was gehuwd met Adriaen Beyer Hendriksz., zij waren inwoners van Utrecht en die in een viertal testamenten beschikkingen hadden gemaakt ten aanzien van hun bezittingen, die geleid hebben tot het ontstaan van een fundatie, de 'Beyers Kameren' genoemd¹⁰.

Zij overleed 14 april 1588 te Utrecht. Adriaan Beyer liet in 1594 het laatste testament opmaken. Hij verklaarde hierin, dat het altijd de uiterste wil en mening van zijn echtgenote en van hemzelf geweest was om binnen de stad Utrecht 12 'Godskameren', woningen voor arme personen, te stichten.

Adriaen Beyer was afkomstig uit Rhenen en was een zoon van Henricus Beyer en Mechteld Gerritsdr. Van Thoern; hij werd op 11 januari 1559 burger van Utrecht. Hij overleed te Utrecht op 1 juli 1596. De ouders van zijn moeder waren Gerrit van Thoern en Hadewich N., genoemd in een charter uit 1497.



Wapen van Cornelis Jansz. van Oudewater commandeur te Rhenen, overl. Rhenen 11 oktober 1577, getekend door Aernout van Buchell in het handschrift 'Monumenta' (aanwezig HUA)

De bekende historicus Aernout van Buchell beschrijft in zijn *Monumenta*¹¹ het graf van Cornelis van Oudewater en zijn zuster Alijdt en tekende tevens zijn familiewapen op. Dit komt overeen met de getekende wapens van het tweetal, die bewaard worden in de Topografische Atlas van het Utrechts Archief (zie afbeeldingen).

De familie Beyer was een aanzienlijk geslacht te Rhenen¹². Zo bevindt zich in de Cunerakerk te Rhenen een oude grafsteen¹³ van Henrick Beyer en Gertruyt 'sijn wijff' en kinderen met als familiewapen eveneens de rechts gewende adelaar. Henrick Beyer, z.v. Wemar Beyer, overleed 13 augustus 1473 en was getrouwd met Gertruyt (Gertruia) van Me(e)rten (familiewapen een springende hond met halsband).

Bronnen

- ¹ W.H. Strous, 'Sigillum Ecclesiae Rhenensis', in: *Oud Rhenen*, Januari 2008, p. 5-24.
- ² E.M.Th. Emonds, *De legende van Sinte Kunera in de Middeleeuwen*, Omslag Proefschrift Universiteit te Leiden 1922.
- ³ J.H. de Vey Mestdagh m.m.v. J.A. de Boo, *Liber Sigillorum – De zegels in het archief van de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht, 1200-1811*, Inv. No. 2312, p.18.
- ⁴ P.J.C.G. van Hinsbergen, *Inventaris van het Archief van de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht 1200-1811* (1955/1982), p. 191; zie ook J.J. de Geert tot Oudegein, *Archieven der Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht* (Utrecht 1871).
- ⁵ Archief Duitse Orde, Inv. No. 2366, zegel aan oorkonde van 5 november 1417.
- ⁶ W. van Iterson, *De Stad Rhenen* (Assen 1960), p. 128 a/b en 145-146.
- ⁷ Oud Archief Gemeente Rhenen, Inv. No's. 241c en 116a, d.d. 4 april 1552 en 17 januari 1554 en Archief Duitse Orde Inv. No. 2398-7 d.d. 9 september 1541 ; hiervan zijn tevens nog oudere afdrucken bekend uit 1524 en 1527.
- ⁸ G.L.F. van Kinschot, *Verbalen van A. van Grijspere ende J. van Lent commissarissen in de troubles de annis 1567 en 1568*, te vinden in Codex Diplomaticus anno 1853 en te raadplegen via Internet, p. 123-124.
- ⁹ Inventaris van de Beyer Fundatie aanwezig in Het Utrechts Archief, Toegang 755.
- ¹⁰ Rekeningen Cunerakerk aanwezig in het Oud Archief van de Gemeente Rhenen.
- ¹¹ Aernout van Buchell, *Monumenta – Grafmonumenten in kerken en kloosters in de stad Utrecht*, te raadplegen via Internet, Het Utrechts Archief (Bibliotheek) Inv. No. XXVIII (oud signatuur 1840X en hiervoor Suppl. 593XX), p. 271, folio 90r.
- ¹² A.J. de Jong en C.L. van Otterlo, *Genealogie en Heraldiek te Rhenen*, Voorthuizen/Zeist 1996, p. 362-363.
- ¹³ C.L. van Otterlo en Ph.J. van Dael, *Historische reeks Rhenen Deel II – Rhenense Geslachten*, Zeist/Rhenen 1990, p. 13-15.

Nabranders op het dialectboek

J.P. Menting en Ad J. de Jong

Piet Onink, die zijn jongensjaren heeft gesleten op de woonboot van zijn vader, naast de veerkop aan de Betuwse kant, heeft voor de samenstellers van *Rhenen kruispunt van dialecten* zijn huis op de kop gezet om bijgaande foto van de in de jaren '50 te water geraakte bus op te duikelen. Helaas pas ná de verschijning vond hij hem. Hierbij dan. En voor de enkelen die niet over het boek beschikken – en die zich daarmee schromelijk tekort doen! –, als toegift nog de betreffende passage uit de tekst 'Zwemme'.

Zow zaoge we ok 'n kirtie oap zoandág 'n hejle bus het waoter in gaon, aon de Kesterse kánt bijj 't vear. Zellef waore we aon 't zwemme aon de Rheanese kánt. Een toeristebus wás 't, mit állemaol gáste ut Ámsterdám die naor de blujende boangerde kwaome kijjke. 't Wás laog waoter en de veearkoap wás hárstikkeстик, en toe bliftie misse koant oap de klep van de poant hánge en toe schoot de ketting loas, oaf ze hádde die nie goed geboarregd oaf zow, vanwejge ál da voallek dát owver moas, en toe druktenie deur ze gewich de poant zow weear de stroowm in, en z'n eijje d'rbijj. We zaoge de sjefeur nog op 't leste mement d'ruiwt springe. Goaddánk waore de minse állemaol uiwtgestáp véur den owversteek: dá wás veurschrift dinkik. 'r Hejle spul wás in een paor minute oander, en ok ál 'n endjie áfgedrejve, zow hárd oaf tattá dán goat! We zaoge die joanges van Oanink – die laoge daor stálles, moatte maor rejkene, mittie woanschuiwt van d'r – die zaoge we noag 'n foatow maoke in plek van dásse hiellepe. Maor jao. Ze koande toach ok niks, netuurlijk.



De te water geraakte bus. (Collectie P. Onink)

Ook kwamen er nog een paar leuke plaatjes met Rhenense spelende jeugd te voorschijn.



'Toldrijven' bij het schoolhek van de OLS Nieuwe Veenendaalseweg 1928. (Collectie A.J. de Jong)



Gewoon lekker op je hoofd staan bovenaan de Veerweg in 1927

